

Міністерство освіти України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Лебідь І. Ю.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

**Змістовий модуль:
ПОЧАТКОВА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА УКРАЇНИ
В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)**

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
ТОВ «Друкарня «Рута»
2015

УДК 37 (477) “1917/1920” (075.8)
ББК 74.3 (4 Укр) 6 + 24(28) 731.0
Л-33

*Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
протокол № 8 від 31.08.2015 року.*

Автор-упорядник: Лебідь І.Ю., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти та управління навчальним закладом.

Рецензенти:

Т.М. Сорочан, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і освіти дорослих ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України

Н.М. Коляда, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Н.В. Бахмат, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методик дошкільної і початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Лебідь І.Ю.

Л-33 Історія педагогіки. Змістовий модуль: початкова школа і педагогіка України в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.). Навчально-методичний посібник / автор-упорядник І.Ю. Лебідь. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. – 136 с.

ISBN 978-966-2771-69-5

У навчально-методичному посібнику стисло і систематизовано викладено змістовий модуль: початкова школа і педагогіка України в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) до змісту курсу «Історія педагогіки» відповідно до навчальної програми. Розглядаються передумови та процес будівництва української початкової школи у 1917-1920 рр.: діяльність спеціальних комісій, реорганізація шкільного управління, вироблення базових документів, функціонування системи початкової освіти в часи Центральної Ради, гетьманування П. Скоропадського і Директорії УНР. Основний і додатковий матеріали посібника можуть використовуватися під час аудиторної роботи, а також для організації самостійної роботи студентів. Навчально-методичний посібник може бути корисним студентам, магістрантам, викладачам і аспірантам вищих навчальних закладів.

УДК 37 (477) “1917/1920” (075.8)
ББК 74.3 (4 Укр) 6 + 24(28) 731.0

ISBN 978-966-2771-69-5

© І.Ю. Лебідь, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ: ПОЧАТКОВА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА УКРАЇНИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)	8
---	---

ТЕМА I. Становлення системи національної освіти доби Центральної Ради	11
--	----

1. Процес українізації початкової освіти.....	11
2. Ієрархічна система управління освітою.....	18
3. Специфіка розвитку загальнопедагогічної підготовки вчителя початкової школи	28
4. Матеріальне забезпечення шкільництва	30

ТЕМА II. Розвиток освіти і школи в Україні за доби Гетьманату	36
--	----

1. Історичні умови розвитку системи освіти	36
2. Навчально-методичне забезпечення початкової школи	43
3. Діяльність Міністерства Народної Освіти.....	48

ТЕМА III. Формування системи національної освіти доби Директорії	54
---	----

1. Управління початковою освітою відповідно до закону «Про шкільне управління	54
2. Обов'язкове і безплатне навчання в законодавстві доби Директорії	60
3. І.І. Огієнко – фундатор українського шкільництва.....	61

ТЕМА IV. Процес впровадження загальної обов'язкової початкової освіти в Україні у 20-х роках ХХ століття	74
1. Розбудова української системи освіти	74
2. Ідея створення єдиної трудової школи	77
3. Система підготовки вчительських кадрів	79
4. Реструктуризація навчальних програм	81
5. Матеріальне забезпечення шкільництва	85
ТЕМА V. Демократичні та центриські принципи організації управління освітою	88
1. Перебудова системи управління освітою	88
2. Політика українізації та народна освіта	94
3. Учительські кадри й педагогічна освіта	96
4. Зміст і завдання національної освіти в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства	101
ДОДАТКИ	118
Список використаних джерел	123

ПЕРЕДМОВА

У системі підготовки педагогічних кадрів у галузі початкової освіти історія педагогіки займає провідне місце. Історія педагогіки як навчальна дисципліна – необхідна ланка формування цілісного уявлення майбутнього педагога про свою професійну діяльність. Глибоке розуміння будь-якої теорії неможливе без вивчення її історії, найбільшою мірою це стосується першоджерел, оскільки питання тієї чи іншої теорії є основою сучасних дискусій і практичної реалізації.

Із вищесказаного логічно випливає необхідність якісного реформування освітньої галузі, що залежить від ґрунтовного знання історико-педагогічної спадщини нашої Вітчизни. Розбудова національної системи освіти потребує залучення досвіду попередніх років, насамперед, будівництво шкільництва в епоху національно-демократичної революції 1917-1920 рр., адже освіта була нерозривно пов'язана з державотворчими процесами того часу. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки, просвітницький рух, культуротворча й освітня діяльність українських національно-демократичних урядів, управління освітою в 1917-1920-ті роки – проблеми, що вимагають об'єктивної оцінки.

Серед широкого спектру маловивчених сторінок 1917-1920 рр. особливо виділяється будівництво загальноосвітньої школи, яку, по праву, можна вважати одним з найбільш вагомих і вражаючих досягнень за всю історію української національної освіти.

Актуальність вивчення історії педагогіки зумовлюється декількома чинниками:

- потреба у створенні оптимальних умов для самореалізації учасників педагогічного процесу;
- підвищення обізнаності студентів з історії розвитку обраної спеціальності;
- орієнтування в сучасних тенденціях розвитку освіти;
- розуміння еволюції педагогічної думки, ознайомлення з діяльністю педагогічної спадщини визначних мислителів різних епох, їх боротьбою за утвердження нового, прогресивного в галузі освіти й виховання дітей.

Мета посібника – сприяти усвідомленому засвоєнню студентами основних шляхів і закономірностей розвитку шкільництва і педагогічної думки, формуванню в них інтересу до історико-педагогічної спадщини, її переосмисленню і творчому використанню з метою вдосконалення навчально-виховного процесу в сучасній школі; виробленню в майбутніх педагогів умінь і навичок аналізу педагогічних явищ і фактів.

У посібнику запропоновано орієнтовний план лекцій із кожної теми для викладачів, який, водночас, є алгоритмом засвоєння нових теоретичних положень для студентів у процесі підготовки до лекційних занять і безпосередньо під час роботи на лекціях. Активна мислительна діяльність студентів під час пояснення викладачем навчального матеріалу дозволяє не лише зрозуміти історію педагогіки як науку, але й успішно справлятися із завданнями на семінарських і практичних заняттях, оволодівати знаннями під час самостійної роботи.

Зважаючи на те, що частка самостійної роботи студентів у всьому світі невинно зростає за рахунок скорочення обов'язкових аудиторних занять і ту обставину, що освіта в сучасному світі практично продовжується протягом усього життя, представлений посібник містить повний технологічний інструментарій для самостійного вивчення історії

педагогіки. До кожної теми виокремлено питання, відповіді на які студенти шукають у процесі самостійної роботи на основі опрацювання рекомендованої літератури. Для глибшого усвідомлення майбутніми вчителями основних шляхів історичного розвитку шкільництва й педагогічної думки, їх аналізу й осмислення, розвитку критичного мислення, формування власної позиції розроблено систему проблемних запитань, творчих завдань.

З метою оптимізації та полегшення самостійної роботи студентів до всіх запропонованих тем підібрано списки рекомендованої літератури, які включають основні й додаткові джерела. В процесі їх підготовки було проаналізовано й запропоновано для опрацювання студентам велику кількість джерел, які є в сучасному науковому обігу. В процесі виконання різних видів завдань студенти мають можливість вибирати із запропонованого списку й опрацьовувати ті джерела, які є в бібліотечному фонді ВНЗ, обласних, районних, міських бібліотеках.

Запропоновані орієнтовні плани лекцій, розроблені завдання максимально охоплюють зміст курсу «Історія педагогіки», однак мають рекомендувальний характер і можуть коригуватися викладачами відповідно до форми навчання (стаціонарної, заочної), напряму підготовки і спеціальності майбутніх фахівців, кількості годин згідно навчального плану.

Посібник буде корисним для студентів денної та особливо заочної форми навчання, а також для викладачів історії педагогіки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ: **ПОЧАТКОВА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА** **УКРАЇНИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-** **ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Становлення початкової освіти в Україні на початку ХХ ст. проходило за складних соціально-економічних умов. Країні у спадок дісталася вкрай зруйнована економіка, соціально-політична нестабільність та надзвичайно загострені класові суперечності, що не могло негативно не вплинути на систему освіти. За цих умов великої шкоди завдала українському народові дореволюційна система освіти, побудована на засадах становості. Система початкової освіти була триступеневою: I ступінь – «нижча початкова школа» (1-4 класи); II ступінь – «вища початкова школа» (5-8 класи); III ступінь – «середня школа» (9-12 класи)¹. Тривалість кожного ступеня навчання – 4 роки. Юридично школи всіх типів були відкритими для будь-якого прошарку населення, але фактично навчатися в них могли лише діти заможних батьків. Діти селян, робітників та дрібних ремісників навчалися переважно у початковій школі, які підпорядковувалися трьом відомствам: Міністерству народної освіти, Синоду і Земству². Історичні умови розвитку системи освіти в Україні, яку вона успадкувала від Російської імперії, зумовили неоднорідність роботи шкіл. Так початкові школи відрізнялися одна від одної змістом,

---

¹ Березняк Є.С., Гончаренко Г.К., Сивець О.Г. Керівні матеріали про школу / Є.С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. – К.: Рад. школа, 1996. – 551 с.

² Хорунжий Ю. Фенікс Івана Стешенка / Ю. Хорунжий // Вітчизна. – 1991. – № 9. – С. 169.

формами і методами навчання, навіть у складі одного і того ж навчального відомства.

Освітню систему в Україні окресленого періоду ранньої доби можна характеризувати як антигуманну щодо дітей українських селян, робітників та дрібних ремісників, яким була закрита дорога до вищої початкової та середньої школи. Викладання в початкових закладах освіти здійснювалося російською мовою, а це утруднювало сприйняття навчального матеріалу учнями. Через нерозуміння російської мови в українських дітей не було потягу до науки, читання книжок, написаних чужою для них мовою. Отже, російська мова навчання українських дітей гальмувала освітній розвиток українського народу. Офіційна школа виступала осередком знищення індивідуальності, самостійності, волі, віри і впевненості дитини у спроможності успішно навчатися. У школярів культивувалася мораль, яка була потрібна для панівного прошарку населення України, часом протилежна високим людським ідеалам. Її мета – витворити з дитини покірну, підвладну чужій волі істоту. У цей історичний період початкова школа не була ні обов'язковою, ні загальною.

Часті зміни політичних режимів і органів управління в УНР у перші роки її становлення не могли не впливати на процес формування початкової освіти та системи управління нею. Рання доба становлення незалежної України і розбудови національної системи освіти в історії представлена трьома періодами:

– доба УЦР: 4 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. (влада російського Тимчасового уряду, формування та управління УЦР, утворення й існування «першої» УНР);

– доба Гетьманату: 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р. (Українська держава гетьмана П. Скоропадського);

– доба Директорії: 14 грудня 1918 р. – 14 листопада 1920 р. (доба Директорії, відновлення та існування «другої» УНР)³.

Кожен з окреслених вище періодів має свої особливості щодо управління державою та системою освіти. Перший період охоплював березень 1917 р. – квітень 1918 р., коли основними політичними силами в Україні були загальноноросійські центральні партії, які підтримували Тимчасовий уряд. Загальноноросійські радикально-соціалістичні (більшовики) і українські національні соціалістичні сили об'єдналися в Українську Центральну Раду на чолі з видатним історичним і громадським діячем М. С. Грушевським.

---

³ Джеджула Ю., Панкова Є. Жодної вільної хвилини... (портрет Володимира Науменка) / Ю. Джеджула, Є. Панкова. – С.67.

ТЕМА І. Становлення системи національної освіти доби Центральної Ради

1. Процес українізації початкової освіти в Україні.
2. Ієрархічна система управління освітою.
3. Специфіка розвитку загальнопедагогічної підготовки вчителя початкової школи.
4. Матеріальне забезпечення шкільництва.

Література

1. Бойко А.М. Григорій Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок [Текст] / А.М. Бойко. – К., 1998. – 232 с.
2. Грушевський М.С. – державотворець, громадський діяч, учений, публіцист [Текст]: матеріали ІІ регіональної науково-практичної конференції. – К.; Вінниця; Бар, 2006. – 232 с.
3. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М.Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. – 212 с.
4. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985) [Текст] / В.К. Майборода. – К. : Вища школа, 1992. – 196 с.
5. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985) [Текст] / В.К. Майборода. – К.: Вища школа, 1992. – 196 с.

1. Процес українізації початкової освіти в Україні

Створення та функціонування Української Центральної Ради позначилося новим курсом відродження національної школи на противагу діяльності Російського Тимчасового уряду, який продовжував політику своїх попередників і підтримував проросійську тенденцію в управлінні

освітою. На початку квітня 1917 р. у Києві за ініціативою Всеукраїнського товариства шкільної освіти відбувся I Всеукраїнський учительський з'їзд. Він запропонував УЦР створити Головну українську шкільну раду, яка «планово повела б справу організації рідної школи й освіти на Україні». Прислухавшись до цього голосу, УЦР «утворила при собі шкільну комісію», до складу якої увійшла вся Рада Всеукраїнського товариства шкільної освіти. 15 червня 1917 р. на засіданні комітету УЦР створено Генеральний секретаріат освіти на чолі з І.М. Стешенком. Його заступником було обрано П.І. Холодного. У червні 1917 р. на базі цієї комісії була створена Генеральна шкільна рада при Генеральному секретаріаті освіти. Дані організації, установи і їх керівники рішуче приступили до побудови нової школи. Поворотним моментом в цьому плані стало розпорядження («обіжник») Генерального секретаріату освіти від 17 червня 1917 р. про перехід на викладання українською мовою в школах⁴.

І.М. Стешенко, розуміючи усю складність і значущість українізації освіти в Україні, ретельно добирав досвідчених і порядних людей для роботи в Генеральному Секретаріаті. Серед них були Софія Русова, Олександр Дорошкевич, Тимофій Лубенець. Це були освітянські подвижники, що залишили невмирущу спадщину рідної школи.

Про винятково важливе значення у здійсненні українізації освіти під керівництвом І.М. Стешенка свідчать спогади С.Ф. Русової, щодо його особистісних та професійних якостей. С.Ф. Русова обіймала в той період такі посади: була членом Центральної Ради, очолювала в МНО департамент дошкільної і позашкільної освіти та український відділ у Фребелівському інституті, працювала викладачем

---

⁴ Редько Ф. А. До нових перемог / Ф. А. Редько // Ком. освіта. – 1939. – №10. – С. 27.

Кам'янець-Подільського державного українського університету, входила до складу редколегії педагогічного журналу «Вільна Українська Школа», редагувала двотижневик для дітей «Ранок», була одним із членів керівництва ВУС та виконувала низку інших доручень педагогічного змісту⁵. Вона так характеризувала постать І.М. Стешенка: «...Із Стешенком приємно було працювати. Це був молодий, розумний діяч, на формальний бік справи звертав він мало уваги, але певно й рішуче дотримувався гасла: негайна українізація народної освіти, усіх шкіл й усіх шкільних установ»⁶.

Освітній діяч і педагог О.К. Дорошкевич завдання школи і освіти бачив у тому, щоб «поширити серед народу міцну культуру на ширій національній і демократичній основі», тому «без культури народ не прийме як слід національних і навіть соціальних принципів»⁷. Успіх залежить від того, «чи зможемо, чи вміємо ми, – писав О.К. Дорошкевич, – покласти в основу нашої школи національне виховання? Чи прищепимо ми нашим дітям палку любов до рідного краю і бажання наложити головами за щастя й долю його? Від цього залежало вирішення питання «бути чи не бути Україні самостійною, незалежною державою»⁷. У 1918 році він писав: «Головне гасло української педагогіки – національне виховання. Учительські спілки, педагогічні товариства, журнали, окремі вчителі – всі повинні розробляти детальний план національного виховання»⁸.

⁵ Развитие народного образования УССР: справ. материалы / ред. В.В. Лисица. – К.: Рад. шк., 1977. – 32 с.

⁶ Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці / Я. Чепіга. – К.: Вид-во. укр. шк., 1918. – 72 с.

⁷ Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5-6. – С. 47.

⁸ Дорошкевич О. Позашкільна сільськогосподарська освіта і місцеві музеї / О.Дорошкевич // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5-6. – С. 47-53.

Т.Г. Лубенець доклав чимало зусиль щодо запровадження в школах України навчання рідною мовою, яку він вважав засобом утвердження принципу народності в українській педагогіці. У 1883 р. під псевдонімом Норець вийшов український буквар Т. Лубенця — «Граматка», в якому було вміщено багато фольклорних творів. Того ж року під псевдонімом Т. Хуторного вийшла його «Читанка». Обидва підручники були створені на народній основі. Незважаючи на очевидні переваги такого типу підручників, навчатися за ними в народних школах Міністерством Народної Освіти заборонялося. У постреволюційний період Т. Лубенець продовжував створювати підручники для початкової школи, книги і посібники для нової трудової школи, займався ліквідацією неписьменності. Читав лекції вчителям, виступав зі статтями в газетах і журналах, де відстоював свої думки про зв'язок школи з життям, пріоритетний розвиток розумових здібностей і моральних якостей учнів, виступав проти надання школі вузькопрактичного, утилітарного характеру.

Як бачимо, ГСО накреслив широку програму національного виховання, основні положення викладені в брошурі «Поміч учителю в справі національного виховання»⁹. У ній викладено рекомендації педагогічним радам; школам щодо організації гуртків для учнів, роботи української бібліотеки, організації театральних вистав, літературно-вокальних вечорів, читання лекцій, проведення екскурсій, організацій спілки учнів тощо. ГСО звернувся «До української людності» з декларацією такого змісту: «Нині кожен народ може розвиватися повною мірою, будувати життя своє так, як треба для його щастя... Досі не пускали в школу рідної мови, бо хотіли знищити наш народ, не давали

---

⁹ Развитие народного образования УССР: справ. материалы / ред. В. В. Лисица. — К.: Рад. шк., 1977. — 32 с.

розвиватися його духові. Тепер школа має бути рідна, в ній діти навчатимуться і чужому, і своєму, знатимуть про своїх батьків та дідів, що працювали для нашого щастя. Генеральний секретаріат вважає, що у кожного народу повинні бути свої рідні школи, як це є по всьому світі»¹⁰. Декларація ГСО стала програмним документом з реорганізації народної освіти. У ній, зокрема, зазначалося, що Секретаріат має на меті насамперед зосереджувати управління шкільною освітою у своїх руках, а саме: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організацію видання підручників, підготовка вчителів для шкіл та надання їм допомоги в згуртуванні у професійні товариства.

Про значущість курсу й освітньої політики шкільної комісії при ГСО свідчить той факт, що загальні збори УЦР (22–23 квітня 1917 р.), заслухавши доповідь І.М. Стешенка, ухвалили його пропозицію щодо дотримання планомірності проведення українізації школи «як се почато вже робити в Київській шкільній окрузі»¹¹. Збори одностайно прийняли резолюцію щодо потреби заснування при УЦР «Української шкільної ради, яка візьме на себе планомірну українізацію школи по цілій Україні»¹². На загальних зборах УЦР піднімалися також питання щодо відкриття літніх учительських курсів з українознавства та курсів з підготовки інструкторів.

У відродженні української національної школи, розвитку початкової освіти на шляху її прогресу позитивну

---

¹⁰ Майборода В. К. Організатор рідної школи в Україні / В.К. Майборода // Початкова школа. — 1992. — № 11–12. — С. 35.

¹¹ Березняк Є.С., Гончаренко Г.К., Сивець О.Г. Керівні матеріали про школу / Є.С. Березняк, Г.К. Гончаренко, О.Г. Сивець. — К.: Рад. школа, 1996. — 551 с.

¹² Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Косенко, В.А. Чехович. — С. 532–535.

роль відіграв II Всеукраїнський Учительський з'їзд, у якому взяли участь понад 700 делегатів. 10–12 серпня 1917 р. у м. Києві на з'їзді було сформульовано основні принципи розбудови початкової освіти: а) школа має бути єдиною; б) повна українізація початкової школи, поступова і часткова українізація середньої та вищої школи; в) всі громадяни мають право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учнів підручниками, одежею, харчами; г) освіта має бути обов'язковою і світською¹³.

Зусилля уряду УЦР та органів управління освітою (ГСО) щодо українізації освіти, в т.ч. початкової, дали позитивні результати. Зокрема, на початку 1917/1918 н.р. початкових шкіл було близько 5,4 тис., у яких працювало 62 тис. вчителів. Тільки у Волинській і Подільській губерніях у 1917 р. було українізовано і взято на державне утримання відповідно 31 і 37 нижчих початкових шкіл. У Маріупольському повіті в 1917/1918 н.р. було українізовано 265 однокласних і 26 двокласних нижчих початкових шкіл, у яких навчалось 26,9 тис. учнів¹⁴.

Щодо вищих початкових шкіл, то перед Лютневою революцією 1917 р. на терені України їх нараховувалося біля 356: з них 343 утримувалося на державні кошти, а 13 – на приватні і громадські. Збільшення кількості вищих початкових шкіл відбувалось за рахунок відкриття нових. У 1917 р. їх було відкрито в країні 59, зокрема на Харківщині і Полтавщині (за рахунок місцевих коштів) було відкрито

¹³ Постишев П. П. Советская Украина на новом подъеме: политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У 20 янв. 1934 г. / П. П. Постишев. – К., 1934. – С. 87.

¹⁴ Протокол №10 засідання Генерального Секретаріату, 18 вересня 1917 р. //Ф. 1063. оп. 3, спр. 1(Протоколи і журнали засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради (3 березня – 29 грудня 1917 р.), 152 арк.), арк. 20–24.

відповідно 2 і 11 вищих початкових шкіл¹⁵. Після революції розпочалась інтенсивна системна робота щодо їх українізації та дерусифікації. Але цей процес, на думку Вчительської Української Спілки (ВУС), проходив складно, тому що вища початкова школа, на відміну від нижчої ланки, «далі стоїть од народу, і через те більше має ворогів української школи»¹⁶. У більшості вищих початкових шкіл навчалися хлопчики і дівчатка разом. Такі школи називалися мішаними. Водночас у незначній кількості були і так звані «хлоп'ячі» та «дівочі» вищі початкові школи (наприклад, в Кам'янці-Подільському, Новій Ушиці тощо).

До вищої початкової школи учні вступали після закінчення вищої її ланки на основі поданої заяви, без вступних іспитів. Однак, в окремих випадках (наприклад, мале приміщення школи, а бажаючих вчитися було багато) педради вищих початкових шкіл могли запроваджувати і вступні іспити. Педрада також приймала рішення про зарахування учнів, яке затверджувалось губернською народною управою. У вищій початковій школі для загалу навчання було платним (від 17 до 50 крб. на рік). Але педради шкіл мали право своїми рішеннями, якщо вони затверджувалися губернськими народними управами, звільняти від плати за навчання «найбідніших учнів»¹⁷.

За період функціонування «першої» УНР було українізовано лише 262 вищих початкових школи, в т.ч. на Київ-

---

¹⁵ Додаток до журналу засідання Генерального Секретаріату від 30 листопада 1917 р. Проект Тимчасового шкільного управління // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1. арк. 101–103.

¹⁶ Березівська Л.Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917–1920) / Л.Д. Березівська // Зб. наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В.Г. Кузь [та ін.]. – К.: Наук. Світ, 2002. – С. 51–64.

¹⁷ Закон про збільшення державної допомоги // Ф. 2582, оп. 1, спр. 3. арк. 22.

щині – 37, Полтавщині – 37, Чернігівщині – 50, Харківщині – 21, Катеринославщині – 28, Поділлі – 34, Волині – 31, Херсонщині – 6, Таврії – 14, Поліссі – 4. На Поділлі українізовані вищі початкові школи склали майже 92%, на Київщині – 55%, Харківщині – 52%, Поліссі – 50%, на Херсонщині всього 14,6%¹⁸. Ці дані підтверджують висновки ВУС щодо ускладнень дерусифікації вищих початкових шкіл УНР в окреслений період. Гальмом виявились і складні умови роботи вищих початкових шкіл. У багатьох з них заняття проходили в непристосованих приміщеннях, за відсутності необхідного навчального обладнання, підручників, посібників, достатньої кількості вчителів тощо. І все ж, незважаючи на складнощі, вища початкова школа загалом виконувала свої функції. Адже для багатьох хлопчиків та дівчаток 2-й ступінь школи «був звершенням всієї шкільної науки»¹⁹. Педколективи шкіл прагнули готувати з своїх вихованців національно свідомих громадян. Саме загальна вихованість учнів брала до уваги педрадою переведенні його з одного класу в наступний та при випуску із школи. При цьому, зазначалось в міністерському розпорядженні від 29 березня 1918 р., переведення учня із класу в клас і його випуск здійснювались не через іспити, а «на підставі успіху в науках протягом цілого року». Випускникам вищих початкових шкіл видавались атестати.

2. Ієрархічна система управління освітою

Ієрархічна система управління освітою вибудовувалася відповідно до постанови УЦР від 23 квітня 1917 р., у якій наголошувалося: «...з метою оборони національно-полі-

¹⁸ Вирізка з газети «Последние новости» // Ф. 2582, оп. 1, спр. 43, арк. 2-5.

¹⁹ Васильович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.) / Г. Васильович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.

тичних прав українського народу і переведення в життя постанов щодо Національних з'їздів і Української Центральної Ради засновуються губернські, повітові і міські українські ради»²⁰. Ради мали керувати справами освіти у ввірених їм регіонах. УЦР розглянула також проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України, який передбачав:

– на чолі державних вищих початкових шкіл, хлоп'ячих і жіночих прогімназій, гімназій, реальних, комерційних училищ й шкіл інших типів, учительських семінарій та інститутів стоять педагогічні ради, які керують усім педагогічним та адміністративним життям освітніх закладів (господарські питання вирішують особливі господарські комісії, обрані педагогічними радами);

– до складу педагогічних рад, крім учителів і шкільного лікаря, входять представники від земства або сільської ради освіти (для сільських гімназій), батьківських комітетів, «Просвіт»;

– в учительських інститутах і семінаріях членами педагогічної ради можуть бути представники місцевої учительської спілки та учні цих закладів (у надзвичайних випадках передбачалося скликання педагогічної ради без участі останніх);

– педагогічна рада має право обирати компетентних осіб до свого складу з правом дорадчого або вирішального голосу після затвердження їх ГСО. Решта членів (не менше 2/3 загальної кількості) обирається в зазначеному порядку;

– конкурс на вільну посаду члена педагогічної ради ГСО оголошує у періодичній пресі заздалегідь. Про об-

---

²⁰ Вимітка з постанови засідань Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 14 (Закони й постанови ЦР по освіті та законопроекти, складені секретарем освіти (вересень 1917–23 квітня 1918), 196 арк.), арк. 10.

раних членів педагогічна рада сповіщає шкільну раду, до складу якої вони входять (остання має право протягом місяця не затверджувати ту чи іншу кандидатуру; у випадку повторної незгоди, її призначає педагогічна рада); у разі розходжень педагогічна рада могла подавати апеляцію до вищих інстанцій;

– члени педагогічної ради обираються терміном на один рік з можливими перевиборами на загальних підставах. Директори, інспектори та інші претенденти на адміністративні посади проходять затвердження ГСО, яке є останньою інстанцією, що вирішує питання, пов'язані з членством у педагогічній раді. Керівникам шкіл дозволялося займатися ще й викладацькою діяльністю;

– перевибори членів педагогічної ради відбуваються на основі відповідної заяви, підписаної не менше ніж третиною членів ради;

– педагогічна рада обирає класних вихователів (терміном на один рік);

– у випадку шкідливої діяльності певних осіб ГСО в згоді з Генеральною Радою освіти може вносити до педагогічної ради мотивовану пропозицію про їх звільнення;

– не пізніше 10 січня 1918 р. на підставі даного закону педагогічні ради повинні переобрати директорів та інших адміністративних осіб, які мають виконувати свої обов'язки до кінця 1918/19 н.р., після того знову відбуваються перевибори на новий трирічний термін;

– право обрання директора та вчителів належить ініціаторам відкриття школи²¹.

---

²¹ Проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України // Ф. 2581, оп. 3, спр. (Постанова Ради від 23 квітня 1917 р. про організацію губернських повітових та міських українських Рад. Проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України, 3 арк.), арк. 2-2 об.

В цілому проект закону відображав демократичні тенденції в управлінні освітою. Як свідчать результати вивчення різних джерел інформації, він неодноразово обговорювався УЦР. Так, на засіданні її комітету 28 квітня 1917 р. І.М. Стешенко зніціював питання створення Всеукраїнської шкільної ради й необхідність наявності губернських і повітових українських шкільних рад, до котрих, крім учителів та представників земств, могло входити духовенство й, у разі потреби, члени «советов солдатських і робітничих депутатів»²².

Генеральна Шкільна Рада при Генеральному Секретаріаті розпочала підготовку нового плану управління освітніми справами. Вироблений проект було розглянуто і схвалено на нараді в справах організації народної освіти, яка відбулася в Києві 15 – 20 грудня 1917 р. В її роботі брали участь представники Генерального Секретаріату Освіти, міських і земських самоврядувань, учительських спілок «усіх націй», в т.ч. С.Ф. Русова, О.Ф. Музиченко, С.П. Пастернак (українці), Нюрбенрг (єврей), Жукевич (поляк), Н.Н. Володкевич (росіянин) та інші. Планом передбачалося створення цілісної системи національних і загальних (сільських, міських, повітових, губернських, всеукраїнських) Рад освіти. Національні ради створювалися за єдиним принципом і мали представників від населення, організованого вчителівства, культурно-освітніх організацій. У загальні (об'єднавчі) Ради освіти входили представники всіх національностей від: а) населення (земств і міст); б) національних Рад освіти; в) організованого вчителівства кожної нації; г) представник влади, комісар з народної освіти. Губернські і повітові

---

²² Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Косенко, В.А. Чечович. – С. 532–535.

Ради освіти виділяли із свого складу виконавчі органи – управи²³.

Розмежуванням функцій між губернськими і повітовими Радами освіти було передбачено передачу на місця максимум змісту і обсягу освітньої роботи. Зокрема, повітові Ради освіти розпоряджалися всіма освітніми справами повіту (за винятком середніх шкіл) і здійснювали керівництво сільськими Радами освіти. Губернські Ради освіти відали тільки середніми школами і об'єднували діяльність повітових освітніх Рад. Ради освіти діяли на засадах демократизму. Їх члени обиралися на три роки від: а) всього населення (земств і міських дум) і національних громад; б) вчительства, від освітніх організацій. Представники влади, комісари з народної освіти мали в Радах дорадчий голос. Комісари з народної освіти були представниками Генерального Секретаріату Освіти на місцях і здійснювали загальний нагляд за виконанням законів про освіту, улагоджували конфлікти «з питань шкільної організації» між керівними органами і підлеглими інституціями та окремими особами. «Попередній зовнішній контроль над школами» скасовувався.

З метою поліпшення педагогічного керівництва школами, надання методичної допомоги вчителям було запроваджено посаду інструктора за умови наявності відповідної загальної і педагогічної освіти та вчительського стажу. Інструктори не мали адміністративної влади. Їх обирали учительські з'їзди або вчительські спілки і затверджували відповідні Ради освіти. Інструктори повинні були виконувати

---

²³ Березівська Л.Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917–1920) / Л.Д. Березівська // 36. Наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В.Г. Кузь [та ін.]. – К.: Наук. Світ, 2002. – С. 51-64.

свої повноваження у межах міст, повітових і губернських земств, а також секретарства²⁴.

На чолі всієї освітньої справи всіх національностей УНР був Генеральний Секретаріат Освіти із законодавчим органом Генеральною Радою Освіти. Головою даної Ради був Генеральний секретар освіти. На чолі освіти українського народу був Генеральний Секретаріат Освіти з українською Радою Освіти, а на чолі освіти кожного з інших народів України – відділ з народної освіти чи Департамент при відповідному національному Генеральному секретаріату (великоруське, єврейське, польське) з відповідними національними Радами освіти при них²⁵.

Отже, згідно з даним проектом, замість влади дореволюційних інспекторів і директорів народних шкіл з «училищними советами» створювались нові керівні органи: Ради освіти, інструктори і комісари. При чому, частина функцій попередніх директорів й інспекторів народних шкіл (попередній зовнішній контроль) відпала повністю, а інші були поділені поміж Радами освіти (функції організаційні), інструкторами (педагогічне керівництво) і комісари (загальний догляд). Хоча офіційно проект управління освітою в УНР не став законом, але насправді ним керувалися. При цьому саме життя вносило певні корективи: розширяло функції комісарів і інструкторів, іноді надаючи комісарам деякі функції інструкторів і навпаки; дещо за іншим принципом складалися Ради освіти, які переважно звалися шкільними радами²⁶.

²⁴ А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917 – 1967) / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во, Київ. Ун-ту, 1968. – 226 с.

²⁵ Балагура В. Ціль, обсяг, та методика навчання граматики в школі / В. Балагура // Рад. шк. – 1934. – № 9. – С. 147–156.

²⁶ Постишев П. П. Советская Украина на новом подьеме : политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У 20 янв. 1934 г. / П.П. Постишев. – К., 1934. – С. 87.

Спираючись на підтримку й допомогу, в т.ч. і матеріальну, широких кіл українського демократичного громадянства, Генеральному Секретаріату Освіти вдалося закласти фундамент розвитку української школи. Було вироблено елементарну українську термінологію з різних галузей науки, український правопис; складено навчальні плани і підручники для українських шкіл; у всіх школах були штатні вчителі української мови і літератури; запроваджувалась навчальна дисципліна «Українознавство»; для вчителів різних шкіл організовувалась низка українознавчих курсів. Тільки влітку 1917 р. їх було проведено близько 100. Саме тоді І.М. Стешенко підписав відозву Генерального Секретаріату Освіти «До українців – педагогів», у якій запрошували «всіх українців – педагогів», що живуть за межами України, ... повернутись у рідний край». Чимало з них відгукнулось на цю відозву. І.М. Стешенко зумів домогтися і того, що до осені 1917 р. із лав російської армії було демобілізовано близько 13 тис. українських педагогів²⁷.

Генеральний Секретаріат Освіти, здавалося б, взяв на себе непосильну ношу. Адже до 1917 р. не було жодної української школи, а для новостворених шкіл треба було скласти докорінно нові навчальні плани, посібники, підручники тощо. Актуальною була і кадрова проблема. Значна частина вчителів була зрусифікованою, і якщо не вороже, то байдуже ставилася до завдань української національної школи. Однак ці та інші проблеми успішно вирішувалися, тому що шкільна справа стала всенародною. Український народ з ентузіазмом взявся за створення українських шкіл

---

²⁷ Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – 1918. – 21 квіт.; 25 квіт.; 27 квіт; Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 листоп., 28 листоп.; Нова Рада: орган Центральної Ради. – 1917. – № 20; Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура / Д.Ф. Розовик // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 91–92.

та їх утримання. Заслугою Секретаріату стало й те, що він подбав про ліквідацію так званих тупикових шкіл, якими були в царській Росії народні училища і проголосив єдність та наступність усіх навчальних закладів від початкової школи до університету.

У 1917 р. III-м Універсалом (звернення декларативно-програмного характеру) УЦР проголошена персональна автономія, внаслідок чого активізувалася боротьба керівництва Київського учбового округу проти Генерального Секретаріату Освіти. У результаті було ліквідовано (грудень 1917 р.) учбові округи і замінено їх комісаріатами з представників різних національностей (4 – українці, 1 – росіянин, 1 – поляк, 1 – єврей), скасовані дирекції та інспекції народних шкіл, а «їх заступили» губернські та районні комісари з народної освіти і створено перед цим шкільні ради²⁸.

Вивчення і аналіз різних джерел інформації дає підстави для висновку, що більш успішно проходила перебудова школи після виходу III-го Універсалу в листопаді 1917 р. В цей період ГСО звернувся до губернських, повітових земств і місцевих управ з пропозицією про скликання в грудні 1917 р. «Наради у справі організації народної освіти в Україні». Делегатами цієї наради, яка за своєю сутністю була з'їздом, пропонувалося обрати по одному представнику від кожного губернського і повітового земств.

Нарада, на якій розглядалося питання перебудови народної освіти в Україні, проходила з 15 до 20 грудня 1917 р. На ній було заслухано 16 доповідей, зокрема, «Відділ народної освіти при повітових і місцевих управах», «Підготовка повітових і місцевих діячів народної освіти», «Взаємодія між губернськими, повітовими і волосними земствами в

---

²⁸ Ліквідацію Київського округу та утворення комісаріату України // Ф. 707, оп. 300, спр. 38, арк. 2.

справі народної освіти» і затверджено «План управління освітою в Україні».

Місце дирекцій і інспекцій народних шкіл зайняли спеціальні губернські і районні комісари народної освіти і шкільні ради при них. Виконуючи положення III-го Універсалу про автономію національних меншин, ГС відповідно до «Плану управління освітою в Україні» передав керівництво освіти кожній нації, від яких були представники відповідних органів. Згідно з цим документом ГСО залишив за собою роль координаційного центру в справі розвитку системи освіти за такими функціями: а) встановлення в порядку управління програмних норм для всіх культурно-просвітницьких установ; б) визначення освітнього бюджету для всіх народів України; в) регулювання відносин між окремими національно-культурними закладами²⁹.

Національні відділи освіти виконували такі завдання: розроблення планів організації дошкільної, шкільної, позашкільної і професійної освіти; збереження єдиної школи; підготовка вчителів; матеріальне забезпечення шкільних закладів; виконання всіх інших функцій, пов'язаних із суспільним керуванням відділу свого народу. Важливе місце в проведенні освітньої політики відводилося Генеральній Раді освіти, функція якої полягала в об'єднанні національних Рад на місцях, в компетенції яких входили всі питання культурно-просвітницької роботи. Передбачалася також децентралізація і демократизація освітнього процесу³⁰.

I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 11 – 12 грудня 1917 р. (за старим стилем) у м. Харкові. З'їзд оголосив владу ЦР поваленою. На ньому був обраний верховний

²⁹ Додаток до журналу засідання Генерального Секретаріату від 20 грудня 1917 р. Проект тимчасового шкільного управління // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 2.

³⁰ Рада в справі організації Народної освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р. // Вільна Українська школа. – 1918. – Ч. 5-6. – С. 54.

державний орган – Центральний Виконавчий Комітет Рад України (ЦВКРУ), який прийняв постанову про створення Української Державної влади. Перший Радянський уряд України – Народний Секретаріат, створений в м. Харкові 17 грудня 1917 р. Народний Секретаріат організував Секретаріат народної освіти, який залишив за собою функції об'єднання діяльності освітніх закладів всіх націй України. На місцях таку функцію виконували загальні губернські шкільні ради. Кошти, які надходили від Секретаріату, розподілялися між школами різних націй пропорційно кількості населення кожної нації. При Секретаріаті працювала колегія в складі трьох комісарів (початкової, середньої і вищої освіти), а при Радах (губернських, повітових, волосних, а в деяких випадках у селищних і сільських) робітничих і сільських депутатів – відділи освіти.

Виконуючи постанови Всеукраїнського з'їзду Рад, Секретаріат народної освіти активно впроваджував в Україні декрети про школу, енергійно втілював в життя державну національну освітню програму. Було ліквідовано старий апарат Генерального Секретаріату Освіти ЦР, управління Харківського учбового округу, дирекції та інспекції народних училищ відділів освіти при місцевих управах і земствах. Там, де старі органи управління школами (в Феодосії, Кам'янець-Подільському та ін. містах) залишилися, їх діяльність контролювалася народними комісарами освіти.

Діяльність органів народної освіти спрямовувалася на роз'яснення трудящим масам політики Радянської влади, збереження і розширення шкільної мережі, матеріальне забезпечення шкіл, збільшення в них учителів. У цей саме час ставиться питання про загальне обов'язкове безплатне навчання. Здійснення його проголошують Ради Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів, відділи освіти багатьох міст і сіл України. Державою було зроблено

важливий крок щодо ліквідації різновідомчого управління освітою, зокрема: «з метою удосконалення навчально-виховної справи, об'єднання й оновлення її на засадах нової педагогіки... всі початкові, середні, вищі, закриті і відкриті, загальноосвітні і спеціальні учбові заклади а також заклади дошкільного виховання і позашкільної освіти, казенні, громадські і приватні, передаються в відомство Народного Комісаріату освіти»³¹.

До губернського управління входили: управляючий та його заступник (призначалися міністром освіти), по одному представнику від губернського земства та міської думи губернського міста, представник педагогічного персоналу шкіл губернії. На постійній основі працювали управляючий та його заступник, а вся управа збиралася в разі потреби розгляду найважливіших питань освіти. Всі рішення приймалися простою більшістю голосів. Повітові шкільні управи були у безпосередньому підпорядкуванні губернських управ.

3. Специфіка розвитку загальнопедагогічної підготовки вчителя початкової школи

У січні 1918 р., після проголошення IV Універсалом самостійності УНР, ГСО було перетворено на Міністерство Народної Освіти (МНО), яке очолював І.М. Стешенко. Під його керівництвом розроблено концепцію національної школи в Україні. У її розробці брали участь відомі педагоги того часу (А.Ф. Музиченко, І.І. Огієнко, С.П. Постернак, С.Ф. Русова, С.А. Сірополко), які в результаті цього були звинувачені в націоналізмі.

У Концепції національної школи головна роль відводилася вчителеві. Тому закономірно, що з моменту про-

---

³¹ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М.С. Гриценко. – К.: Рад. шк., 1996. – 230 с.

голошення незалежної України було багато зроблено для підготовки національних кадрів. Міністерство Народної Освіти першочерговим завданням поставило організацію загальної освіти для населення України; надання всім дітям шкільного віку можливості отримати безплатну освіту; структуру школи, яка має бути семилітньою, а кількість учнів в класах не повинна перевищувати 40 чоловік. Щодо розвитку середніх шкіл, то Міністерство Народної Освіти розробило Статут педагогічної ради школи, який надавав право педагогічному колективу обирати керівництво школи. Статут передбачав включення до складу педагогічних рад представників батьківського колективу, що суттєво сприяло демократизації вирішення шкільних проблем³².

Фактично всі заходи щодо здійснення політики Центральної Ради в галузі освіти лягли на свідому частину вчительства, об'єднану у Всеукраїнську Учительську Спілку. Завдяки її активній участі протягом літа 1917 р. вдалося організувати мережу короткотермінових курсів перепідготовки педагогічних кадрів. До них приймалися випускники вищих початкових і аналогічних шкіл. На курсах готували вчителів для нижчих початкових шкіл. Представники влади добре усвідомлювали «що доля майбутньої України в руках талановитого українського вчителя»³³. Тому держава проявляла до вчителя відповідну увагу, що позначилося на його зарплаті. Так у 1917/1918 н.р. тижневе навантаження на педагога становило 12 год., а місячна зарплата – 600 крб³⁴.

³² Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В.Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.

³³ Березівська Л.Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917-1920) / Л.Д. Березівська // Зб. наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В.Г. Кузь [та ін.]. – К.: Наук. Світ, 2002. – С. 51–64.

³⁴ Заробітня плата вчителів у середній школі на 1917/1918 н.р. // Ф. 2353, оп. 1, спр. 590, арк. 5.

Водночас Товариство Шкільної Освіти розробило наукову термінологію в різних галузях знань, створило нові підручники, внесло зміни до правопису; накреслило в загальних рисах план розвитку єдиної школи, який був довершений за часів «другої» УНР.

4. Матеріальне забезпечення шкільництва

Розуміючи важливість ролі системи освіти в розбудові незалежної української держави, а також прислуховуючись до голосу демократичної громадськості, органи управління освітою вишукували можливості матеріального забезпечення шкільництва. Незважаючи на труднощі, шкільні приміщення все-таки будувалися і ремонтувалися; робилося все можливе, щоб поліпшувати умови навчання та праці учнів і вчителів. Зокрема, в 1917/1918 н.р. тільки в Чигиринському повіті на ремонт нижчих початкових шкіл було витрачено з державної скарбниці 262639 крб.³⁵ Цього навчального року уряд виділив у розпорядження Міністерства Народної Освіти 20726712 крб. «на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл»; 5 млн. крб. «на допомогу місцевим самоврядуванням і відкриття 100 вищих початкових шкіл»; 4500 тис. крб. «на допомогу та утримання вищих початкових шкіл, відкритих в 1917/1918 н.р. цілком на місцеві кошти»; 9531 тис. крб. «на утримання існуючих вищих початкових шкіл в тих місцевостях, котрі зараз приєднуються до України»³⁶.

У справі матеріального утримання українських шкіл брала участь громадськість. Восени 1917 р. коштами на-

³⁵ Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М.М. Грищенко // Розвиток нар. освіти і пед. Науки в Укр. РСР 1917-1957: наук. Зап. Сер. Педагогіка.— К.: Рад. шк., 1957. — Т. 4.— С. 5—135.

³⁶ Анкета Р. Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації / Р. Ш. Анкета // Рад. шк. — 1987. — № 12. — С. 3—10.

селення було відкрито 53 середні школи, в тому числі 3 українські гімназії у м. Києві. Все це були нові навчальні заклади, оскільки опір українізації діючих шкіл на місцях виявився настільки сильним, що легше було організувати нову школу, ніж реорганізувати стару.

Стан української національної школи багато в чому залежав від забезпеченості її підручниками та посібниками. За даними С.П. Пастернака, в 1917 р. було опубліковано підручників та посібників для національної школи таку кількість: з рідної мови 7 книг (назв) загальним тиражем 122000 примірників, з красного письменства – відповідно 30 і 379000, граматик і читанок – 7 і 530000, підручників з математики – 4 і 235000, дитячих книжок – 21 і 235000, з історії – 9 і 106000, з педагогіки – 6 і 110000, з історії літератури – 1 і 20000³⁷. З-поміж цих видань були, зокрема, букварі Б.Д. Грінченка «Українська граматика для науки читання і писання», Т.Г. Лубенця «Граматика: Український буквар», С.Ф. Русової «Український буквар», І.П. Січовика «Рідна мова», С.Ф. Черкасенка «Граматика»; читанки Б.Д. Грінченка «Рідне слово. Перша після граматики книга для читання», С.Ф. Черкасенка «Рідна школа. Перша читанка», Т.Г. Хуторного «Читанка»; граматики І.В. Шерстюка «Коротка українська граматика для школи», підручники з географії С.Ф. Русової «Початкова географія», Я.С. Рудницького «Коротка географія України» тощо³⁸.

За даними дослідження С.О. Сірополка, у 1917 р. книжкова продукція України складала 1373 назви, в т.ч. 747 назв

---

³⁷ Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Телячий Юрій Васильович. – К., 2000. – 209 с.

³⁸ Бойко О.Д. Історія України: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Д. Бойко, – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – 568 с.

українською мовою. Але ця продукція, зазначав він, «не задовольняла всіх потреб школи»³⁹. І тому в січні 1918 р. при Міністерстві народної освіти було створено Видавничий відділ, який мав дбати про «забезпечення рідної школи (нижчої, середньої і вищої) підручниками і різними шкільними засобами (картами, картинами і тощо). Він розпочав свою діяльність з того, що виробив і розіслав до повітових управ анкету, у якій ставилися такі запитання: 1) «скільки було учнів в нижчих початкових школах, які підвладні вам в 1917/1918 рр.»; 2) «які підручники і інші знаряддя праці і в якій кількості були видані вам 1917/1918 рр.»; 3) «які підручники і в якій кількості будуть потрібні вам в наступному році»; 4) «яку суму асигнуєте ви на ведення власного видавництва»; 5) «скільки асигновано вам на придбання підручників і інших книг для учнів і народних шкіл в наступному році»⁴⁰. За даними журналу «Книгар», у 1918 р. було опубліковано 111 назв навчально-педагогічних книг загальним тиражем 1972000 примірників (див. додаток 1).

Отже, за часів Центральної Ради в Україні створювалася єдина, обов'язкова, безплатна, загальноосвітня, світська, демократична школа з 7-річним терміном навчання. Перший ступінь – 4 роки, другий (продовження) – 3. Посилена увага УЦР зосереджувалася на забезпеченні першого ступеня початкової освіти, тому що не всі діти мали змогу відвідувати школу 2-го ступеня. Школи відкривали місцеві органи самоврядування залежно від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до 4-х груп (діти 7, 8, 9, 10 років – для першого ступеня і 11, 12, 13 років – для другого ступеня початкової школи). Кількість ді-

---

³⁹ Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1934. – С. 114–115.

⁴⁰ Анкета до збору статистичних відомостей для нижчих початкових шкіл // Ф. 2581, оп. 1, спр. 50, арк. 7.

тей на одного вчителя мала бути не більше 40 чол., що в тих умовах, на наш погляд, було виправданим⁴¹.

Утворення шкільної мережі і складання фінансового плану для її здійснення доручалось міським і повітовим земським самоврядуванням. Утримання в народній школі першого ступеня з державних коштів кожного комплекту (класу) становило 1950 крб. на рік. Приватні школи мали право включатись у шкільну сітку через місцеве самоврядування «на загальних основах»⁴². Велику роль у житті школи мали відігравати як місцеве територіальне (земство), так і внутрішньошкільне самоврядування. Освітню систему складали заклади, «поділені» національностями, що населяли Україну.

У грудні 1917 р. в Харкові формується уряд з українських більшовиків – Народний секретаріат і проголошується Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Народним секретарем освіти було призначено В.П. Затонського, який брав активну участь у створенні губернських та повітових відділів народної освіти, у запровадженні обов'язкового навчання, забезпеченні шкіл підручниками; дбав про зміцнення вищої і загальноосвітньої школи, якість керівних кадрів в освітній галузі, розвиток української мови й культури, запровадження обов'язкового початкового навчання та перехід до обов'язкового семирічного. Він організував відкриття шкіл для неграмотних і малограмотних; підготував постанову «Про залишкову лікві-

---

⁴¹ Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.

⁴² Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. – 212 с.

дацію неграмотності і про заходи щодо ліквідації малограмотності серед дорослого населення УСРР»⁴³.

Освітня політика уряду УСРР здійснювалася в руслі обраного в радянській Росії курсу на єдину трудову політехнічну школу. Загальні гасла звучали практично так само, як за Центральної Ради – безплатне, загальне, світське навчання, рідна мова викладання тощо. Але все це мало перебувати під жорстким контролем відділів освіти при місцевих Радах робітничих та селянських депутатів і спрямовуватися на побудову соціалістичного суспільства. Проте, перший період існування радянської влади на терені України виявився занадто коротким і практично далі «декларації про наміри» справа розвитку освіти не пішла.

Питання для самоконтролю

1. Переваги та недоліки комплексної системи навчання (20-ті роки)?
2. Яке значення для розвитку освіти мала ліквідація радянською владою різних типів навчальних закладів (гімназій, ліцеїв, реальних училищ тощо) і заміна їх єдиною загальноосвітньою школою?
3. Чому С.Ф. Русова увійшла до історії як фундатор вітчизняної теорії й методики дошкільного виховання?
4. У чому реалістичність і суперечливість поглядів Г.Г. Ващенко на систему освіти в незалежній Українській державі?

Творчі завдання

1. Проаналізуйте проект української радянської системи освіти, розроблений Г.Ф. Гриньком.

---

⁴³ Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; голов. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

2. Проаналізуйте уривки з праці С.Ф. Русової «Дидактика» і дайте відповіді на запитання:

— яку школу авторка називає національною?

— яке значення відводиться мові у розв'язанні завдань національної школи?

— які засоби виховання потрібно використовувати в національній школі?

— за якими напрямами повинно здійснюватися виховання в національній школі?

— якого значення авторка надає особі вчителя? Проаналізуйте цитату з твору, визначте, про які функції педагогічної діяльності йде мова? Чи є вони актуальними на сучасному етапі?

«Велика місія учителя національної школи — в його руках майбутність народу, бо діти, які вийдуть із школи, мають бути каменярами у відбудові молодого української держави, мають розробити свою культуру, національні скарби» (див.: Русова С. Дидактика / С.Ф.Русова // Історія української педагогіки [Текст]: хрестоматія / упоряд. О.О. Любар; за заг. ред. В.Г. Кременя. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. — С. 382).

3. Уважно прочитайте статтю М.С.Грушевського «Шкільна мова», дайте відповіді на запитання:

— які проблеми в організації шкільного навчання розкриває автор?

— головні причини незадовільного стану освіти. Якою мовою повинно здійснюватися навчання в школах України?

— знайдіть відповідь на запитання, поставлене М.С. Грушевським у його статті. Висловіть свою думку з цього приводу. Чи є дана проблема актуальною на сучасному етапі?

«Чому ж то воно так, що на Україні не вчать дітей по-нашому, як треба?» (див.: Грушевський М.С. Шкільна мова / М.С. Грушевський // Історія української педагогіки [Текст]: хрестоматія / упоряд. О.О. Любар; за заг. ред. В.Г. Кременя. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. — С. 371).

ТЕМА II. Розвиток освіти і школи **в Україні за доби Гетьманату**

1. Історичні умови розвитку системи освіти.
2. Навчально-методичне забезпечення початкової школи в Україні.
3. Діяльність Міністерства Народної Освіти.

Література

1. Бойко А.М. Взаємини Г.Г. Ващенко і А.С. Макаренка [Текст] / А.М. Бойко // Постметодика. – 2000. – №23. – С. 16-27.
2. Бойко А.М. Григорій Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок [Текст] / А.М. Бойко. – К., 1998. – 232 с.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал [Текст]: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г.Ващенко. – Т. 1. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 190 с.
4. Ващенко Г. Загальні методи навчання [Текст]: підручник для педагогів / Г.Ващенко. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – 441 с.
5. Дічек Н. Григорій Ващенко як історик педагогіки [Текст] / Н. Дічек // Шлях освіти. – 2003. – №4. – С. 47-51.
6. Історія української педагогіки [Текст]: хрестоматія / упоряд. О.О. Любар; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – С. 370-393, 478-493.

1. Історичні умови розвитку системи освіти

У березні 1918 р. державна влада в Україні передається до рук нового уряду, який очолив П.П. Скоропадський. Починається доба, як її називали історики, Гетьманату. В.Н. Андрієвський, тодішній комісар освітніх справ Полтавської губернії, писав: «ми маємо... традиційну україн-

ську владу... Гетьмана з усіма ознаками нашої національної ... влади ... »⁴⁴.

У перші дні гетьманату, котрі, за словами П.П. Скоропадського, були «сумбурними», відбувалися певні зміни у внутрішній структурі МНО. Спеціальним законом від 21 червня 1918 р. МНО перейменовувалося в Міністерство народної освіти та мистецтва (МНОМ) з Головним управлінням мистецтв і національної культури при ньому (з власним бюджетом). За пропозицією голови Ради міністрів М.М. Устимовича 1918 р. МНОМ очолив М.П. Василенко – національний, громадський і політичний діяч. Свої погляди щодо напрямку і завдання діяльності очоленого ним відомства М.П. Василенко висловив на нараді членів ради міністерства на сьомий день після призначення: «В останній період перевороту я стояв дуже далеко від міністерства освіти й сьогодні докладно роботи міністерства не знаю, але маю певні вістки що вона проводилася в глибокому національному напрямку та що зроблено багато»⁴⁵.

Як для попередників і наступників М.П. Василенка на посаді Міністра освіти та мистецтв, так і для нього самого однією з найважливіших і найсуттєвіших була проблема українізації освітньої системи, а радше продовження тієї справи, що її досить успішно започаткував І.М. Стешенко та його соратники. Зазначимо, що попри свої переконання в необхідності проведення поміркованої політики з даного питання, М.П. Василенко змушений був продовжувати роботу, започатковану в часи Генерального секретарства освіти. Так 22 липня 1918 р. Міністр освіти та мистецтв М.П. Василенко видав обіжник «Про утворення націо-

---

⁴⁴ Соколянський І. На педагогічні теми / І. Соколянський // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 1. – С. 8-9.

⁴⁵ Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 336-338.

нальної нижчої початкової школи з початку наступного 1918/1919 шкільного року», адресований губернським і повітовим місцевим самоврядним органам та відповідним комісарам освіти. У ньому було запропоновано «докласти зусиль, щоб з нового навчального року викладання в школах для українського народу велося рідною мовою на всьому просторі України»⁴⁶. В іншому обіжнику до згаданих інституцій від 29 серпня 1918 р. наголошувалося щоб у нижчих початкових школах, в яких навчання здійснювали іншими мовами, завести вивчення української мови, літератури та історії України, виділяючи для цього чотири академічні години на тиждень. До обіжника було подано докладні програми щодо викладання даних дисциплін і список відповідних підручників. До українізації нижчих початкових шкіл (НПШ) Міністр підходив досить обережно. 5 серпня 1918 р. він видав обіжник для місцевих самоврядувань і комісарів освіти, де пропонував вести навчання українською мовою в школах, які в минулому році перейшли на цю мову викладання, а також тим, що відкривалися на початку 1918/1919 н.р. Обіжник зобов'язував перевести на українську мову навчання перші класи шкіл, де українці становили більше половини учнів. В інших початкових школах наказувалося обов'язково запровадити викладання предметів українознавства: українську мову, історію та географію України. Міносвіти категорично вимагало того, щоб у штаті вищої початкової школи був учитель української мови та українознавства⁴⁷. Самі вчителі зазначали, що діти

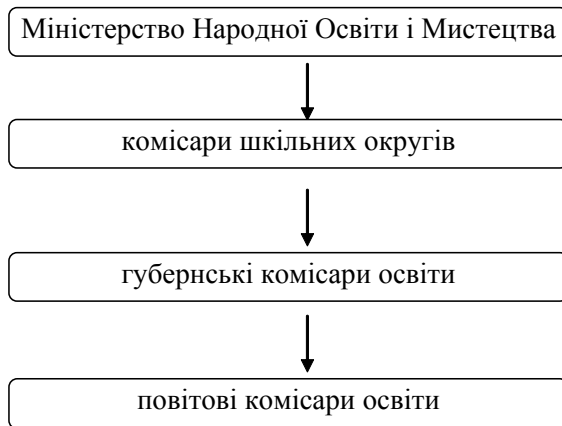
---

⁴⁶ Обіжник міністра освіти М. Василенка для губернських, повітових місцевих самоврядних органів 22 липня 1918 р // Ф. 2201, оп. 1, спр. 331, арк. 2.

⁴⁷ Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в період гетьманату П.П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. – 2006. – № 2. – С. 4–15.

навчалися читати і писати рідною мовою в два – три рази швидше і краще, ніж це робилося в старій школі, не кажучи вже про той інтерес і зацікавленість до рідної школи, до української книжки, від якої вони були у захопленні. Не так успішно проходила українізація вищих початкових шкіл (ВПШ). Складне становище склалося з українізацією середніх шкіл. Якщо в учбові програми більшості ВПШ, хоча й з запізненням, але з кінця 1917/1918 н.р. вводилися українознавчі дисципліни, то в середніх школах це відбувалося значно повільніше⁴⁸.

Система управління освітою була такою: МНОМ, департаменти, відділи; комісаріати шкільних округ, губернські комісари освіти, повітові комісари освіти. Згодом із міністерства освіти виокремилося Головне управління мистецтва та національної культури (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Структура управління початковою освітою за доби Гетьманату в Україні

⁴⁸ Зільберштейн В. І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В. І. Зільберштейн, В. О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967): републік. Наук-метод. зб. Сер. Педагогіка, 1968. – Вип. 5. – С. 57–67.

Так, наприклад, Генеральний секретар освіти І.М. Стещенко, голова департаменту позашкільної освіти С.Ф. Русова, керівник музичного відділу О.А. Кошиць різко критикували МНОМ за нерішучість у відстоюванні культурних потреб українського народу. Показовим було ставлення гетьмана П.П. Скоропадського й до М.С. Грушевського – непримиренного противника режиму П.П. Скоропадського. Доречно, на наш погляд, звернути увагу на своєрідність кадрового оточення П.П. Скоропадського. Далеко не всі його фігуранти були свідомими українцями, апологетами української державності. За такого кадрового розкладу марно було сподіватися на сумлінне й послідовне впровадження в управління системою освіти українських засад.

Форми й шляхи організації самого МНО розглянула нарада за участю всіх його провідних працівників, котра відбулася 9 травня 1918 р. під керівництвом М.П. Василенка. На запитання чи залишиться Рада міністерства освіти й Генеральна шкільна рада, як буде вирішене питання про шкільні округи, міністр відповів, що не може ще сказати остаточно, але можливо, що залишиться такий порядок, який уже заведено. Щодо питання про «Єдину школу», то міністр заявив себе її прихильником⁴⁹.

Єдина школа, зазначалося в резолюції 2-го Всеукраїнського вчительського з'їзду (Київ, 10 – 12 серпня 1917 р.) утворювалася на таких підвалинах: а) вчення спочатку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить поза межі життя, даватиметься приточене до цих меж; б) нормальна народна школа повинна бути 7-річною, бо тільки за цей час можливо досить повно використати та опрацювати відповідно вимогам науки те, з чим дитина переступила шкільний поріг; в) семирічна школа пови-

---

⁴⁹ Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 336–338.

нна бути загальноосвітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини відповідно вимогам життя; г) через економічні та інші умови неможливо 7-річну школу одразу зробити загальною; отже, тимчасово можна обмежитись курсом перших чотирьох років 7-річної школи, проходячи його в сучасній однокласній школі; курс останніх трьох років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл; д) програма гімназій складається з систематичних курсів наук. Курс має бути 4-річний; є) технічні, сільськогосподарські школи, учительські семінарії та інші бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

Загальна структура державно-правового управління освітою була такою: в центрі — департаменти дошкільної і позашкільної освіти, середньої, нижчої школи, вищої школи, професійної освіти; а на місцях — попечительства Київської, Харківської та Одеської шкільних округ, міські, повітові й губернські попечительства в справах освіти (в офіційних документах уряду майже весь час вживалися паралельні назви: «попечительства», «комісаріати», «попечителі», «комісари», «округ», «округа»). На відміну від доби УНР, коли вони майже всі навчальні заклади підпорядкувалися ГСО (МНО), управління школами знову розпорозувалося між різними відомствами⁵⁰.

Аналіз архівних матеріалів і публікацій свідчить, що за гетьманату національно-персональна автономія і відповідні освітні органи були ліквідовані, почав брати гору принцип централізації. Місце демократизму заступив бюрократизм: знову відновлювалися попечителі Харківської й Одеської шкільних округ. «Продовжував животіти» один

---

⁵⁰ Усенко В. Развитие школьного образования на Украине / В. Усенко // Народное образование. — 1977. — № 10. — С. 19.

Київський комісаріат у справах Київського учбового округу. Шкільні Ради в багатьох місцях «були або розігнані, або zostалися без усякої влади та впливу на справи освіти». Керувати освітою на місцях стали «старі цензові земці», а часто й колишні інспектори народних шкіл. На діяльність шкіл «почали накладати свою адміністративну руку» повітові і губернські старости (перелицьовані справники і губернатори). На місце ліквідованої виборної Генеральної Шкільної Ради призначався такий «цілком бюрократичний орган», як Рада міністра⁵¹.

3 квітня 1918 р. МНО повідомило заклади, підлеглі Київській шкільній окрузі, «що у всіх справах... належить звертатися до Комісаріату Київської шкільної округи, бо за МНО лишається вищій догляд та загальне керівництво життям школи на Україні»⁵². Міністерство освіти охоплювало такі департаменти: загальний (директор П.І. Зайцев); вищої школи (професор Ф.П. Сушицький); середньої школи (А.С. Синявський); нижчої освіти (А.І. Лещенко) та ін. Генеральним комісаром народної освіти працював І.М. Стешенко. У кожній губернії існували спеціальні комісари народної освіти, призначені ще за часів УЦР (на Полтавщині В.М. Андріївський, на Чернігівщині – Г.І. Стадник, на Катеринославщині – І.М. Труба, на Київщині – М. Шило, на Волині – М. Черкаський, на Холмщині – К. Дмитріюк, на Поділлі – В.П. Затонський)⁵³.

⁵¹ Протокол № 4 засідання Комиссии по составлению проекта школьного управления на Украине, 18 июля 1918 г. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399, арк. 21–22.

⁵² До Комісаріату Київського шкільної округи, 10 квітня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 104 (Обіжник департаменту вищої і середньої освіти учбовим закладам і комісаріатам (13 грудня 1917 – 30 квітня 1918 р.), арк. 5–7.

⁵³ Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 336–338.

2. Навчально-методичне забезпечення початкової школи

28 червня 1918 р. МНО повідомило про підготовку з'їзду комісарів освіти України, на якому передбачалося вирішення справи про організацію управління школами всіх ступенів і права місцевих самоврядувань; з'ясування ситуації з виданням українських підручників. У зв'язку з цим при МНОМ було створено Видавничий відділ, який мав дбати про «забезпечення рідної школи (нижчої, середньої і вищої) підручниками і різними шкільними знаряддями (картами, картинами тощо)»⁵⁴. Видавничий відділ розпочав свою діяльність з того, що виробив і розіслав до повітових управ анкету, у якій ставились такі запитання: 1) скільки було учнів в нижчих початкових школах, які підвладні вам в 1917/1918 роках? 2) які підручники й інші шкільні знаряддя і в якій кількості були видані вам в 1917/1918 роках? 3) які підручники і в якій кількості будуть потрібні вам у наступному році? 4) яку суму асигнуєте ви на ведення власного видавництва? 5) скільки асигновано вам на придбання підручників та інших книг для учнів і народних шкіл в наступному році? 6) які книжки і в якій кількості є у вас в даний момент?⁵⁵.

Отримані дані анкетування слугували підставою для подальшого поліпшення організаційної роботи в нижчих початкових школах, науково-методичного забезпечення навчального процесу в них. Зокрема, при видавничому відділі було створено більше 10 предметних комісій і розроблено «широкий план видавництва». У липні 1918 р. відділ че-

⁵⁴ Бубнов А.С. Про систему народної освіти / А.С. Бубнов. – Х.: Всеукр. філ. вид-ва «Робітник освіти», 1930. – 28 с.

⁵⁵ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.

рез газети «Відродження», «Нова рада», «Робітнича газета» оголосив конкурс на видання підручників для української школи: 1) історія України для нижчої початкової школи; 2) історія України. Курс елементарний (для середньої школи); 3) історія України. Курс систематичний (для старших класів середньої школи); 4) історія всесвітньої літератури; 5) історія українського письменства; 6) географія України (з економічним нарисом); 7) економічна географія України (для старших класів гімназій)⁵⁶.

Якісній розробці підручників сприяла конкурсна система заохочення. Умови конкурсу передбачали три премії «за кращі праці»: перше місце – 10 тис. крб., друге – 5 тис. і третє – 2 тис. крб. Термін подання документів було визначено до 12 січня 1919 р., а потім продовжено до 1 березня того ж року. З протоколів засідань предметних комісій Видавничого відділу відомо, що було розглянуто 29 рукописів з української мови для нижчих початкових шкіл (О. Балченко «Буквар»; В. Кожуківський «Грамматика». – Ч. 1, 2; І. М. Труба «Читанка» та ін.), 7 – з української літератури і 8 – з української мови для середніх шкіл. Переважна кількість цих рукописів була рекомендована до друку.

На початку 1918 р. у Києві було створено кооперативне «Всеукраїнське учительське видавничє товариство». Весною того ж року Рада народних міністрів асигнувала Міністерству народної освіти 5 млн. крб. «на видання підручників для шкіл»⁵⁷. У квітні 1918 р. було видано «Українську граматику» Е.К. Тимченка, «Український правопис» (словник) А. Ніковського та ін. 7 червня 1918 р. П.П. Скоропадський затвердив ухвалений урядом закон про виділення Мініс-

⁵⁶ Ясніцький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1920-1932 рр.) / Г. І. Ясніцький. – К.: Рад. шк., 1965. – С. 150-195.

⁵⁷ Сірополко С. Школа та освіта на Україні від другої половини ХІХ ст. // Ф. 4433, оп. 1, спр. 3, арк. 1-7.

терству народної освіти та мистецтва «на видання шкільних підручників» 2 млн. крб. На ці кошти їх було замовлено більше 2,5 млн. примірників⁵⁸. Окрім цього, з'їзд комісарів народної освіти ухвалив низку резолюцій, які спрямовувалися головним чином на піднесення авторитету вчителів національної школи, прискорення темпів українізації, активізацію діяльності комісарів освіти.

10 серпня 1918 р. РМ ухвалила закон про зведення до одного типу різнорідних НПШ, зміну їх штатів і збільшення державної допомоги. Роботі МНОМ щодо реформування шкільного управління перешкождала значною мірою бюрократична ситуація, що склалася в багатьох його департаментах і відділах. Цей прикрий факт зафіксував зокрема В.І. Вернадський. Через низьку кваліфікацію чималої кількості фахівців МНОМ 7 вересня 1918 р. циркулярно повідомляло про обов'язкове введення предметів українознавства до програм екзаменів на звання вчителів початкових шкіл⁵⁹.

Ще на перших порах існування Української держави було заявлено про задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин. Про це йшлося в урядовому повідомленні від 10 травня 1918 р. А 2 липня 1918 р. РМ виділила 87700 крб. на організацію літніх курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі й Катеринославі та 112050 крб. на такі ж курси для польських учителів Києва, Вінниці, Житомира. Однак, 9 липня разом зі скасуванням закону УЦР про національно-персональну автономію були офіційно

---

⁵⁸ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний: пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. — 3-є вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1933. — 720 с.

⁵⁹ Циркулярне розпорядження МНО про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул (звання) учителів початкових шкіл від 7 верес. 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 24.

ліквідовані всі три міністерства єврейських, польських і російських справ. Ухвала про ліквідацію національних міністерств була опублікована 22 жовтня 1918 р. А це відповідно до законів Української держави означає, що вона набрала чинності саме наприкінці жовтня, а не на початку липня 1918 р. Їхні культурно-просвітні справи перейшли підпорядкування відання МНОМ, а інші – до міністерства внутрішніх справ⁶⁰.

З метою розвитку інтелектуального потенціалу України, виявлення талановитих дітей та організації з ними відповідної роботи уряд затвердив законопроект «Про заснування з 1 липня 1918 р. при середніх школах 350 стипендій для не заможних учнів і про асигнування на це Міністерству освіти 77500 крб.» Стипендії були іменними й носили імена таких українських діячів та письменників: Г.С. Сковороди, І.П. Котляревського, П.О. Куліша, Є.П. Гребінки, Т.Г. Шевченка, П.П. Гулака-Артемовського, І. Костомарова, М.М. Марко-Вовчок, О.П. Стороженка, М.І. Павлика, І.С. Нечуя-Левицького, С.В. Руданського, М.П. Старицького, І.Я. Франка, Б.Д. Грінченка, М.П. Драгоманова, І.К. Карпенка-Карого, М.В. Лисенка, М.Л. Кропивницького, Лесі Українки, М.М. Коцюбинського, Г.П. Шерстюка, М.П. Чубинського, В.Б. Антоновича, П.Г. Житецького, К.П. Михальчука. Даний документ, ухвалений РМ, а П.П. Скоропадський його затвердив 6 серпня 1918 р.⁶¹. Зрозуміло, що це був суто пропагандистський крок, бо, звичайно ж, така кількість стипендій для бідних могла бути

---

⁶⁰ Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2001. – 212 с.

⁶¹ Постанова РМ про заснування при середніх загальноосвітніх школах 350 іменних стипендій // Ф. 2201, оп. 3, спр. 26, арк. 16.

відчутною, мабуть, лише в межах невеликого містечка. Та й середній її розмір (220 крб. на рік) був більш, ніж скромним.

16 вересня 1918 р. М.П. Василенко видав розпорядження директорам департаментів МНОМ про збір інформації щодо їхньої попередньої діяльності, починаючи з травня 1918 р. На підставі зібраної інформації в листопаді 1918 р. (вже не як міністр освіти, бо пішов у відставку разом з кабінетом міністрів 24 жовтня 1918 р.) він подав коротку записку про діяльність МНОМ з 12 травня і до 24 жовтня 1918 р. на ім'я гетьмана П.П. Скоропадського⁶². Екс-міністр повідомляв гетьману, що за цей час «довелось прискореним темпом проводити, разом з біжучою роботою, організаційну та творчу роботу»⁶³. За менше ніж півроку (164 дні) було детально розроблено і видано 72 закони та накази державного значення, на розгляд РМ подано 35 законопроектів. За короткий час було складено бюджет МНОМ й упорядковано його фінансові справи, по-новому розпочато утворення Ради міністра освіти, таких наукових та просвітніх інституцій як Українська Національна Бібліотека, Українська Академія Наук (УАН), два українських державних університети, введено десятки спеціальних стипендій, вжито низку заходів для введення у всіх типах шкіл українознавчих предметів і навчання української мови, відкрито 50 нових українських середніх шкіл тощо.

---

⁶² Коротка записка про діяльність МНО з 12 травня до 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк.1-2.

⁶³ Коротка записка про діяльність МНО з 12 травня до 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 98.

3. Діяльність Міністерства Народної Освіти

Протягом 24 жовтня – 14 листопада 1918 р. міністром народної освіти і мистецтва гетьманського уряду працював П.Я. Стебницький, який заступив на цій посаді М.П. Василенка. Відомий український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист, до свого призначення на цю посаду практично не був зв'язаний з освітніми справами. Слід зауважити, що це був не дуже зручний міністр в апараті П.П. Скоропадського. Його переконання та спосіб дій різко дисонували з офіційною лінією уряду. Він не поділяв великодержавницьких інтересів гетьмана та його найближчого оточення, тримаючи курс на розвиток національної української освіти й культури всупереч москвофільським тенденціям, що були панівними, незважаючи на зміни в бік українізації, котрі сталися 19 жовтня 1918 р., коли було оновлено кабінет міністрів (його очолив Ф.А. Лизогуб)⁶⁴. На перших порах своєї діяльності П.Я. Стебницький виклав такі концептуальні засади щодо освіти в Україні: чинною школою має бути школа українська, яка покликана формувати національну інтелігенцію, пробуджувати в ній творчі сили для державного будівництва. Водночас новий міністр передбачав в Україні й вільний розвиток російської школи, оскільки цього вимагають інтереси російськомовного населення. На цьому організаційні процеси в управлінні освітою не завершилися. 15 листопада 1918 р. в Українській державі сталася чергова зміна уряду. Нову РМ очолив С.М. Гербель. Міністром народної освіти і мистецтва став відомий громадський діяч В.П. Науменко. Раніше він брав активну участь у культурницькій діяльності МНО і, зокрема, в роботі із заснування УАН. Вже тоді, влітку 1918 р. М.П. Василенко пропонував П.П. Скоро-

⁶⁴ Балабольшенко А.А. Приречений на забуття: (П. Я. Стебницький) / А.А. Балабольшенко. – С. 12.

падському ввести до складу РМ В.П. Науменка⁶⁵. На відміну від свого попередника, В.П. Науменко добре знав учительське життя, причому не з книжок чи розповідей друзів, а з власного досвіду. На думку історика О.П. Машевського, В.П. Науменко був загартованим українським лібералом-поступовцем, він вважав, що «коли навчання рідною мовою потрібне, корисне й педагогічне, то українізацію треба починати негайно, але проходити її треба тактично й обачно...»⁶⁶. Однак, відзначаючи в справі налагодження роботи УАН в управлінні освітою в період його безпосередньої причетності до керівництва даною сферою переважали гальмівні тенденції.

Прогресивна громадськість України вимагала від гетьманського МНОМ підготовки й реалізації в життя демократичного плану управління освітою. При цьому, як зазначалося в резолюції наради вчительських спілок (Київ, липень 1918 р.), «учительство повинно тримати міцно в своїх руках управління школою»⁶⁷. Для розробки такого плану була створена міністерська комісія під головуванням В.П. Науменка. Вона працювала кілька місяців і 10 грудня, тобто за 5 днів до кінця Гетьманщини, внесла до Ради міністрів «Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні»⁶⁸. Основні положення цього документу такі:

---

⁶⁵ Джеджула Ю. Жодної вільної хвилини... (портрет Володимира Науменка) / Ю.Джеджула, Є. Панкова. – С. 67.

⁶⁶ Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Телячий Юрій Васильович. – К., 2000. – 209 с.

⁶⁷ Шабалов С.М. Советское учительство к двадцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции / С.М. Шабалов // Советская педагогика. – 1937. – № 3. – С. 65.

⁶⁸ Протокол № 11 1918 р. засідання комісії по підготовці проекту закону шкільного управління в Україні під керівництвом В.П. Науменка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 93, арк. 61.

а) шкільні округи і окружні комісаріати, які їх замінюють, а також посади губернських і повітових комісарів ліквідовуються;

б) для управління шкільними і освітніми справами утворюються в кожній губернії губернське, а в повіті – повітові шкільні управління;

в) губернське шкільне управління «має в своєму завідунні» школи всіх типів (нижчі й вищі початкові, середні) і назв, учительські семінарії та інститути, курси й класи різних назв, «де тільки йде навчання загальноосвітнім наукам», всі інституції дошкільного і позашкільного виховання.

У професійних школах йому підпорядковане «тільки навчання загальноосвітніх наук». Таке управління складалося з «управляючого шкільними справами в губернії», його помічника, губернської шкільної управи (голова – управляючий; заступник голови – помічник управляючого і по одному члену від губернського земства, міста і вчителів середніх шкіл губернії всього 50 осіб) і канцелярії. Управляючий, його помічник і канцелярія функціонували постійно, а управа збиралась на засідання «за потребою». Голова управи мав право «veto» з перенесенням справи до вищої інстанції (міністерства); г) повітова шкільна управа «безпосередньо завідувала» нижчими і вищими початковими школами, установами дошкільного і позашкільного виховання, вела «догляд навчанням загальноосвітніх наук в професійних школах», у межах повіту. До її складу входили: голова, якого за поданням губернської шкільної управи призначало і звільняло МНО, по одному представнику від учителів нижчих і вищих початкових шкіл, два члени від повітового земства і один або два члени від міста – адміністративного центра повіту. Голова управи теж мав право «veto» з перенесенням справи на вирішення губернської

шкільної управи⁶⁹. Цей «Тимчасовий закон» фактично відновлював владу попечителів шкільних округ під назвою управляючих шкільними справами в губернії, а директорів народних шкіл — під назвою голів повітових шкільних управ. Тільки їхня територіальна діяльність звужувалась: замість округи — губернія, замість губернії — повіт. У законі навіть сліду не залишилося від принципів національно-персональної автономії, децентралізації і демократизму. А що стосувалося «автономії» педрад, то вони мали тільки право рекомендації кандидатів на вчительські посади в своїх школах.

Даний закон фактично припиняв чинність положення про педагогічні ради середніх шкіл, яке було розроблено МНО в першій половині 1918 р. (за міністра В.К. Прокоповича). Згідно з цим положенням, на чолі всіх державних середніх, в т.ч. початкових шкіл, були педагогічні ради. Вони обирали педагогічний персонал і адміністрацію школи, оповіщаючи про це заздалегідь в газетах і МНО. Губернська шкільна рада затверджувала або (на підставі мотивованої ухвали) не затверджувала обраного кандидата. При повторному не затвердженні губернська шкільна рада мала право призначити свого кандидата. Губернська шкільна рада, з власної ініціативи або за пропозицією міністерства, могла також вносити до педради мотивовану пропозицію про звільнення того чи іншого члена педкорпорації⁷⁰.

Загалом політика Міністерства народної освіти і мистецтва в часи гетьманату П.П. Скоропадського спрямовувалася на розв'язання актуальних проблем початкової освіти

---

⁶⁹ Проект тимчасового закону про управління шкільними справами на Україні, виготовлений комісією під головуванням В.П. Науменка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 24, арк. 61.

⁷⁰ Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні / Г. Ващенко. — Мюнхен: Центр. комітет СУМ, 1957. — 48 с.

та управління нею. Водночас, на відміну від періоду УЦР, в практичній діяльності та діловодстві міцно утверджувалися бюрократичні тенденції. В управлінні освітою на різних вертикалях влади швидкими темпами вкорінювалися централізм і авторитаризм, школи розпорошувалися між різними відомствами. Внаслідок цього нерідко російськомовні навчальні заклади перебували у кращому становищі, ніж українські. У складній ситуації опинилися навчальні заклади і взагалі освіта національних меншин. Шкільному управлінню значною мірою перешкождала ліквідація педагогічних рад як колективних органів управління. Уряд П.П. Скоропадського та підвладне йому МНОМ не забезпечили кардинальних змін у соціумі щодо реформ у галузі освіти та управління нею. Тому значна частина українських педагогів з надією на краще зустріла поразку гетьманату і прихід Директорії.

Питання для самоконтролю

1. У чому реалістичність і суперечливість поглядів Г.Г. Ващенка на систему освіти в незалежній Українській державі?
2. Взаємини Г.Г. Ващенка й А.С.Макаренка аналізують А.М. Бойко і Г. Хілінг. Чию позицію поділяєте ви?
3. Чим зумовлена неоднозначність підходів до творчої діяльності й особистості Г.Г. Ващенка?
4. У чому полягає спільність поглядів громадських діячів, просвітителів, педагогів цього періоду?

Творчі завдання

1. Проаналізуйте працю Г.Г. Ващенка «Загальні методи навчання» і дайте відповіді на запитання, виконайте завдання.

- історія написання праці, її загальна характеристика;
- структура підручника, його частини і розділи;
- чому полягає сутність розумового виховання, які його завдання?

2. Проаналізуйте позицію Г.Г. Ващенко, який не погоджується з Сократом і Ф.В. Гербартом, котрі зводили моральність до знань, до мудрості, вважаючи, що *«людина не тому робить зле, що хоче робити його, а тому, що не знає, що таке добро»*. Чи поділяєте ви думку автора, який стверджує: *«...основне в людині не знання самі по собі, навіть не глибина й систематичність їх, а характери і добра воля, що визначаються спрямуванням сил людини до високої мети, поєднанням з енергійністю, великою наполегливістю і стійкістю в досягненні поставлених перед собою завдань. Людина з таким характером уже через свою послідовність і наполегливість буде шукати засобів до здійснення своїх високих завдань, а одним з наймогутніших засобів до цього є знання»* (див.: Ващенко Г. *Загальні методи навчання [Текст]: підручник для педагогів / Г.Ващенко. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – С. 59).*

ТЕМА ІІІ. Формування системи національної освіти доби Директорії

1. Управління початковою освітою відповідно до закону «Про шкільне управління».
2. Обов'язкове і безплатне навчання в законодавстві доби Директорії.
3. І.І. Огієнко – фундатор українського шкільництва.

Література

1. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 226 с.
2. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.
3. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2001. – 212 с.
4. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: в 2-х т. – Т. 1 (1917-1943 рр.): [моногр.] / І.Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.
5. Марушкевич А. Іван Огієнко про самовдосконалення особистості [Текст] / А. Марушкевич // Рідна школа. – 1999. – №9. – С. 76-77.
6. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги [Текст]: підручник / А.М. Бойко, В.Д. Бардінова та ін. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 503 с.

1. Управління початковою освітою відповідно до закону «Про шкільне управління»

У грудні 1918 р. П.П. Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. Було поновлено УНР на чолі з Директорією,

яка у літературних джерелах тлумачиться як контрреволюційний буржуазно-націоналістичний «уряд» в Україні. Директорію створено 14 грудня 1918 р. у Білій Церкві лідерами українсько-буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій в умовах краху австрійсько-німецької окупації України та Гетьманщини. Головою Директорії до лютого 1919 р. був В.К. Винниченко. Цей уряд являв собою буржуазно-куркульську диктатуру. Головною соціальною базою Директорії були міська буржуазія та дрібно-буржуазні елементи. У своїй діяльності Директорія спиралась на куркульські ради, намагаючись зміцнити свою владу⁷¹.

Управління освітою в УНР в окреслений історичний період здійснювалося на підставі закону «Про шкільне управління в УНР», згідно з яким при МНО організувалася Головна шкільна Рада (21 особа) як дорадчий орган (25 квітня 1919 р.). Головна суть цього закону полягала в тому, що МНО здійснювало загальне керівництво освітніми справами в межах держави, до яких долучалася Головна шкільна Рада. При губернських і повітових народних управах створювалися відповідно губернські та повітові шкільні Ради. До Головної шкільної Ради входили представники від центральних, до губернської – від губернських і до повітової Ради – від повітових «установ та інституцій»⁷². Губернські та повітові шкільні Ради збиралися під головуванням губернських і повітових комісарів не більше 6 разів на рік на сесії і мали постійні виконавчі органи – шкільні управи. Губернська шкільна Рада «об'єднувала і направляла діяльність всіх культурно-просвітніх установ всіх націй»

⁷¹ Колісниченко Н.П. Освітня діяльність земств (1917-1920 рр.) / Н.П. Колісниченко, Ж.Д. Ільченко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – С.118-126.

⁷² Законопроект про управління освітою в Українській Народній Республіці // Ф. 3704, оп. 1, спр. 94, арк. 79-86.

губернії і регулювала їх взаємовідносини⁷³. В її «безпосередньому завідуванні» перебували всі середні школи, вона була вищою інстанцією для повітових і міських шкільних Рад. Щодо губернської шкільної управи, то вона виконувала постанови Рад, ревізувала і давала розпорядження школам, призначала і звільняла тих, кого раніше мав право призначати і звільняти попечитель округи. Комісар, як голова, мав право «veto» з перенесенням справи на вирішення до вищої інстанції. У великих містах організовувалися міські шкільні ради і управи з правами і компетенцією повітових шкільних рад і управ.

Комісарів з народної освіти призначало МНО за рекомендацією місцевих учительських спілок, які санкціонувало Центральне Бюро ВУС. Місцеві учительські спілки мали право на відкликання комісарів. Шкільні інструктори входили до губернських і повітових шкільних рад з правами дорадчого голосу.

Управління освітою в період Директорії здійснювали: МНО, Головна шкільна Рада, губернська шкільна Рада, повітова шкільна Рада, волосна шкільна Рада, губернська шкільна управа, повітова шкільна управа, волосна шкільна управа (рис. 1.3).

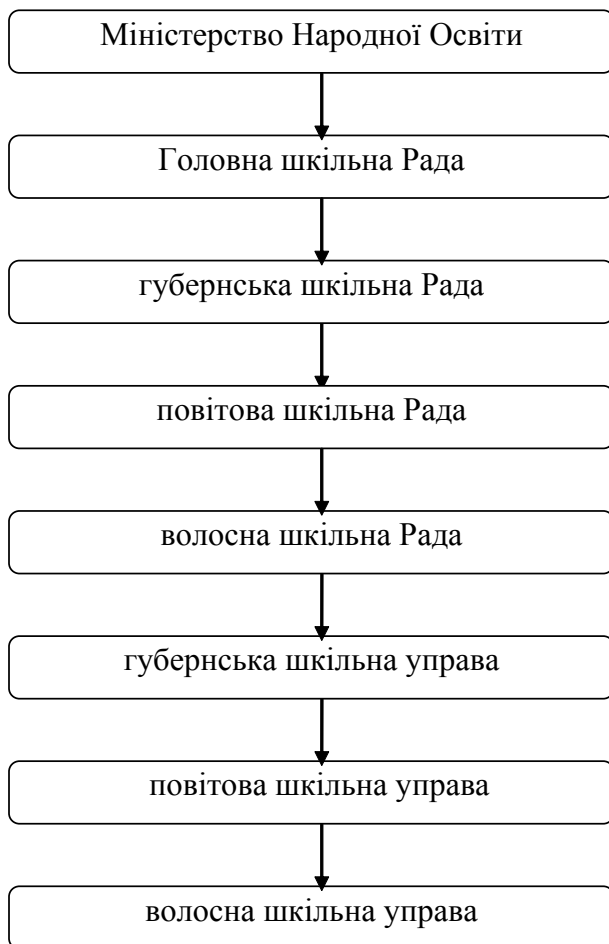
Що стосувалося волосних народних управ, то вони мали «в шкільних справах право ініціативи та моральної й матеріальної допомоги»⁷⁴. Така ситуація не задовольняла

⁷³ О всеобщем обязательном начальном обучении : постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1930 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании : сб. документов за 1917-1947 гг. – Вып. 1. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. – С. 97-100.

⁷⁴ Александровський Г. До питання про організацію шкільного оточення / Г. Александровський // Вільна Українська Школа. – 1918/19. – № 2. – С. 106-114.

громадськість волості і вона вимагала створення сільських шкільних рад та шкільних відділів при волосних народних управах. Саме такі вимоги були відбиті, наприклад, у резолюції Вінницького повітового селянського з'їзду, який відбувся наприкінці вересня 1919 р.

Рис. 1.3. Структура управління початковою освітою за доби Директорії

Першою інстанцією для вчителя була повітова шкільна Рада або Управа. Там він отримував «платню, шкільні підручники, письмові та інші приладдя для всіх дітей і для шкільної канцелярії та всякі потрібні в'яснення та інформації»⁷⁵.

Слід наголосити, що «Закон про шкільне управління в УНР» поєднував у собі ідеї законодавчих актів часів УЦР і Гетьманщини. Він зберіг принцип децентралізації управління, але звузив положення демократизму і національно-персональної автономії. Центр ваги переносився цим законом на утворення сталих невеликих органів – шкільних управ. Самодержавство управляючих і їх помічників замінювалася діяльністю колегіальних органів – шкільних управ, де були представлені 3 складові: земля (члени земських управ), влада (комісари) і організоване вчительство (виборні члени шкільних управ). Введення до шкільних управ членів земських управ міцно зв'язувало шкільні управи з самоврядуванням, роблячи їх органами цих самоврядувань. А введення в число членів управ комісарів і призначення їх головами дало змогу МНО тримати під постійним контролем низові ланки освіти і мати з ними тісний зв'язок. Педагогічні ради як колегіальні форми управління шкільними справами було відновлено. У своїй діяльності вони керувалися принципом автономії, який визнавався і пропагувався МНО. Педради, зокрема, мали право «на остаточне вирішення» багатьох освітніх справ. Але МНО застерігало від того, щоб «під назвою автономії» не зрозуміли «відміну всіх законів щодо школи»⁷⁶.

⁷⁵ Білоділ І. К. На шляху перебудови школи / І. К. Білоділ. – К.: Рад. шк., 1959. – 81 с.

⁷⁶ Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918-1920 рр.): дис. ... кандидата іст. наук.: 07.00.01 / Пижик Андрій Миколайович. – К., 1998. – 196 с.

З середини листопада 1919 р. і до початку липня 1920 р. «школи всіх типів на території, яка підлягає урядуванню Головноуповноваженого уряду УНР» перебувала у віданні Головноуповноваженого. Весною 1920 р. учительська спілка м. Кам'янця-Подільського розробила «план реорганізації шкільного управління», який був схвалений 7 березня того самого року на засіданні правління спілки і переданий на затвердження Головноуповноваженому. Планом передбачалося створення Крайових шкільних рад у складі 5 осіб. З них 3 повинні були бути представниками від трьох типів шкіл (нижча і вища початкові та середня), один – від громадських організацій і один (голова Ради) – рекомендований учительськими спілками і затверджений Головноуповноваженим. При Крайових шкільних радах створювалася «колегія інструкторів»⁷⁷.

До центральних установ і органів управління належали шкільно-просвітня управа, її голова, інструктори, наради та різного роду педагогічні зібрання. Шкільна служба, головна педагогічна та шкільна ради з керуючим, інспекторами й інструкторами зараховувалися до головних установ і органів управління. При кожній школі функціонувала педагогічна рада, до якої «з правом вирішального голосу входять всі учителі школи і один представник уповноважений батьківським комітетом». Її компетенції підлягали «всі справи з питань навчання і виховання». Допускалося створення шкільних Рад, головою якої міг бути інспектор або завідувач школою⁷⁸.

---

⁷⁷ Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – К.: Держ. видав-во України, 1927. – 126 с.

⁷⁸ Розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні // Вісн. УНР. – Вінниця, 1920. – 19 грудня. (ч. 10). – С. 2.

2. Обов'язкове і безплатне навчання в законодавстві доби Директорії

З приходом до влади Директорії проблема загального безплатного навчання знову привернула до себе увагу. ВУС у своєму Меморандумі до Директорії (січень 1919 р.) наголосила: «необхідно приступити до переведення обов'язкового, загального, рівного і безплатного навчання в обсягу перших двох ступенів Єдиної школи від 7 до 14 років, не зупиняючись для досягнення цього навіть перед надзвичайними мірами»⁷⁹. Цим передбачалося не тільки згладжування класових відмінностей, адже такий підхід дозволяв би «використати найкращі сили нації незалежно від того, з яких верств вони походять» і надав би «нації монолітного характеру».

Зваживши на думку громадськості, Директорія доручила МНО розробити відповідний закон про обов'язкове і безплатне навчання. Наказом Директорії міністром освіти було призначено спочатку П.І. Холодного, а згодом І.І. Огієнка. У підготовленому законі «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» (під керівництвом І.І. Огієнка), наголошувалося: «В той час, коли Українська Народна Республіка рішуче відбудовує всі свої культурно-національні цінності і напружує всі свої духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, не можна залишити ні одного найменшого кутка на Україні без школи і ні одного громадянина без освіти»⁸⁰. 9 квітня 1919 р. цей закон ухвалено Радою народних міністрів, а 12 квітня затверджено

---

⁷⁹ Директива щодо запровадження закону про обов'язкове безплатне початкове навчання // Ф. 2582, оп. 1, спр. 128, арк. 1–2 зв.

⁸⁰ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. — К.: Мандрівець, 1996. — 359 с.

Директорією. Він передбачав: а) безплатне і обов'язкове навчання в нижчих та вищих початкових школах «всіх дітей шкільного віку громадян України»; б) вироблення МНО детального плану щодо поступового (протягом п'яти років) переведення в життя даного закону. Безпосередня його реалізація покладалася на Відділ обов'язкового безплатного навчання, який, згідно з розпорядженням МНО (від 10 квітня 1919 р.) був створений при Департаменті нижчої освіти⁸¹.

З метою забезпечення успішного впровадження цього закону у 1919 р. було виділено 120 млн. грн. Крім того, включно до 1923 р. передбачалося виділяти щорічно по 240 млн. грн.⁸² У перспективі такою мала стати і середня освіта. У підготовленому законопроекті наголошувалося, що міністру освіти надається право «збільшувати кількість учнів, звільнених від платні за навчання в середніх державних школах протягом 5 років до заведення безплатного навчання», починаючи з 1 липня 1920 р. з 50% звільнених у селах і містечках та 25% у містах, з поступовим доведенням у 1924 р. цього показника в селах до 100%, а в містах — до 65%.

3. І.І. Огієнко – фундатор українського шкільництва

Отже, середня освіта на селі та в місті мала стати цілком безплатною. Курс на загальну обов'язкову середню освіту можна вважати одним із найвагоміших здобутків української загальноосвітньої школи. До цих здобутків безпосеред-

---

⁸¹ Законопроекти в справах освіти, подані до Ради міністрів. Середня школа // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 172.

⁸² Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / О. Музиченко // ВУШ. — 1918-1919. — № 8/9. — С. 85-89.

ньо причетний міністр освіти І.І. Огієнко — людина фантастичної працьовитості, енциклопедичних знань, неординарного бачення проблем національного виховання⁸³.

Насамперед слід зазначити, що керувати Міністерством народної освіти І.І. Огієнку довелося в дуже складній політичній, економічній, війсьній ситуації, тричі пережити зміну урядів, постійно переїжджати з одного міста в інше, працювати з В.П. Затонським — народним комісаром освіти більшовицької України (відповідний комісаріат був створений на початку січня 1919 р.). Незважаючи на все це, Іван Іванович, за його словами, був «не просто глядачем тодішніх історичних подій, але посильним культурним працівником, активним творцем їх»⁸⁴. Перебуваючи на високій державній посаді, І.І. Огієнко залишався й ректором Кам'янець-Подільського університету, але платню за цю роботу віддавав на студентські стипендії.

Знаменною подією в житті українського суспільства став прийнятий в січні 1919 р. Директорією закон про державну українську мову в УНР. Відтепер українська викладача мови широко розповсюджувалася у навчальних закладах та інституціях Української Академії наук. Цьому сприяв затверджений міністром освіти І.І. Огієнком новий правопис, який хоч і мав певні недоліки, проте «уніфікував» мову, запроваджував загальні правила її вживання. Міністерством проводилася також активна видавнича діяльність. У 1920 р. ним була заснована спеціальна Педагогічна Місія у Відні, яка опікувалася в основному друкуванням підручників для школи та придбанням різноманітного шкільного приладдя.

---

⁸³ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: в 2-х т. — Т. 1 (1917-1943 рр.): [моногр.] / І.Л. Лікарчук. — К. : Видавець Ешке О.М., 2002. — 328 с.

⁸⁴ Освіта в Радянській Україні / пер. з англ. мови з доп. і дод. — Торонто: Petter Martin Associates, 1970. — С. 14.

У відповідь на вимогу широких народних мас України щодо здійснення навчання українською мовою у всіх типах шкіл, було видано розпорядження МНОМ від 22 липня 1918 р. про обов'язкове навчання українською мовою у нижчих початкових школах, яке слід розглядати як паліатив. І тільки 1 січня 1919 року Директорія видала закон, згідно з яким державною мовою в УНР оголошувалась мова українська. А 30 січня того самого року міністр народної освіти І.І. Огієнко видав наказ, у якому зазначалося:

«1. Законом Української Народної Республіки від 1 січня 1919 р. державною мовою на Україні визнано мову українську: тому викладовою мовою у всіх школах України: вищих, середніх та нижчих повинна бути мова українська.

2. Наказую, аби з дня оголошення цього наказу всі вчителі, що володіють українською мовою, у всіх школах — вищих, середніх і нижчих — почали викладання своїх лекцій українською мовою.

3. Тимчасово з дозволу Міністра Народної Освіти для вищих початкових шкіл, Губерніального Комісара — для середніх шкіл і повітового Комісара (а за його відсутності Повітової Шкільної Ради) для нижчих початкових шкіл викладовою мовою окремого навчання може бути й інша мова»⁸⁵.

Категоричність документа, терміновість його впровадження в життя свідчила, насамперед, про велике бажання І.І. Огієнка здійснити реальну українізацію української освітньої системи, що було, на його думку, важливою умовою формування національної системи освіти. Тільки національна система освіти, на глибоке переконання Івана Івановича, «творить для нас закінчену виховну цілість»⁸⁶.

⁸⁵ Ясніцький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1920-1932 рр.) / Г.І. Ясніцький. — К.: Рад. шк., 1965. — С. 150-195.

⁸⁶ Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : в 2-х т. — Т. 1 (1917 — 1943 рр.): [моногр.] / І.Л. Лікарчук. — К. : Видавець Ешке О. М., 2002. — 328 с.

Для розгляду цих питань при комісарах освіти, згідно з інструкцією МНО від 5 лютого 1919 р., створювалися губернські і повітові комісії. До складу комісій, які очолювались відповідно губернськими і повітовими комісарами освіти, входили представники місцевих філій Національного Союзу, учительської спілки, «Просвіт», органів самоврядувань та народних управ.

Зусилля уряду (Директорії) та органів управління освітою (МНО) щодо українізації освіти, в т. ч. початкової, дали позитивні результати. За даними Всеукраїнської учительської спілки (ВУС), восени 1919 р. на території УНР нараховувалось 15 тис. нижчих початкових шкіл. Зокрема у 1919 р. в Умані українізованими були 46 нижчих початкових шкіл, в Бердичеві – 60, в Київському повіті – 197, Черкаському – 137, Чигиринському – 159, Канівському – 225 і Таращанському – 141. Українізація цих типів шкіл відбувалася і в інших регіонах України⁸⁷.

Відчутним джерелом зростання мережі українських нижчих початкових шкіл стало відкриття (переважно за рахунок держави і місцевих громад) нових шкіл. У статті «Культурний рух на Україні в часи революції» (1919 р.) сказано, що нижчі початкові школи ростуть по всій Україні, наче гриби після дощу⁸⁸. Нижчі початкові школи мали в Україні й окремі національні меншини. У 1919 р. у Проскурові було відкрито 1 єврейську і 1 польську; на Кам'янецьчині – 15 польських і 4 єврейських; у Луцьку – 2 польських і 3 єврейських шкіл; 9 єврейських, 7 польських і 1 чеська нижчі початкові школи діяли 1919 р. в Рівненському повіті.

---

⁸⁷ Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во, Київ. Ун-ту, 1968. – 226 с.

⁸⁸ Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / О. Музиченко // ВУШ. – 1918-1919. – № 8/9. – С. 85-89.

Результати аналізу архівних матеріалів свідчать, що понад 2 роки існування незалежної Української держави кількість нижчих початкових шкіл зросла майже на 9,6 тис. Ці дані ілюструють великий потяг українського народу до знань і підтверджують, що процес творення нижчої початкової школи розпочався і здійснювався досить успішно. І все-таки зробленого явно не вистачало для здійснення в країні загальної початкової освіти, про що свідчать дані щодо співвідношення між наявною та необхідною кількістю шкіл та відсотку охоплених навчанням у нижчій початковій школі дітей шкільного віку, наведені в додатку 2. Як видно з наведених у додатку 2 даних, найвищими були показники забезпечення дітей шкільного віку однокласною початковою школою на Катеринославщині, а найнижчим – на Волині. Всього в УНР 1919 р. 67,3% дітей шкільного віку були забезпечені однокласною початковою школою, а 32,7% їх однолітків цієї можливості не мали. Для того, щоб можна було забезпечити навчанням 32,7% дітей треба було мати ще близько 21,7 тис. комплектів⁸⁹.

Беручи до уваги такий стан справ, МНО «поставило завдання закон про обов'язкове навчання провести поступово (протягом 5 років), зводячи його лише в тих губерніях, де це можливо по кількості існуючих шкіл і всіма силами допомагати решті губерній...»⁹⁰. Лише після цього планувалося запровадити спочатку загальне, а потім обов'язкове навчання. Для цього МНО мало подбати про пропорційне зростання чисельності ВПШ відповідно до існуючої кіль-

---

⁸⁹ Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. / Потапова Лариса Володимирівна. – К., 1998. – 153 с.

⁹⁰ Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2001. – 212 с.

кості НПШ, тому що функціонуючих в Україні 1193 ВПШ «далеко не вистачає, щоб дати змогу всім скінчивши нижчу початкову школу і бажаючим продовжувати вчитися далі» (1 ВПШ обслуговувала біля 59 НПШ, замість 25).

Розуміючи важливість місця і ролі системи освіти в розбудові незалежної Української держави, владні органи вишукували шляхи для матеріального забезпечення шкільництва. У січні 1919 р. уряд УРН виділив 118212580 крб. «на утримання» нижчих початкових шкіл. Але незабаром ця сума була збільшена до 245065355 крб. У 1919 р. державні витрати «на потреби вищих початкових шкіл» становили 88400 тис. крб. Так, тільки на Поділлі «на відбудову» Гусятинської вищої початкової школи уряд виділив 288 тис. крб., а Кам'янецьке повітове земство — 10 тис. штук етерміту для покриття даху. На ремонт і обладнання Новоушицької вищої початкової школи з державної казни надійшло відповідно 130590 і 20000 гривень, Юринської — 148000 і 88900 гривень, Староушицької — 45000 і 89400 гривень⁹¹.

Великий крок Директорією було зроблено щодо покращення постачання шкіл підручниками, посібниками. Гострою була потреба в підручниках українською мовою і насамперед у букварях. З цією метою в січні 1919 р. Міністерством народної освіти була створена «особлива анкетно-ревізійна комісія» під керівництвом П. Мшанецького, завданням якої було «перевести обслідування шкіл і особистого його складу». Тоді ж Рада народних міністрів асигнувала Міністерству народної освіти «з коштів державної скарбниці 50 млн. крб. на видання підручників, книжок для шкільних і інших книгозбірень, таблиць, карт та інше, приладдя для шкільної, дошкільної і

---

⁹¹ Ключев И. Реформа системы народного образования в Государственной Думе: проект реформы сред. шк. / И. Ключев // Русск. шк. — 1920. — № 6/9. — С. 70-87.

позашкільної освіти». Відповідно до вимог уряду Міністерство народної освіти «розробило величезний план видавництва у державному масштабі для забезпечення шкіл всіх ступенів» і виділило «на початок видавничої справи в накреслених широких межах» 30 млн. крб.⁹². Одним з перших було видано «Український буквар», складений С.Ф. Русовою за підручником О.О. Потебні (1919 р.). Того ж року граматики друкують у багатьох містах України: «Сонечко, граматка до науки читання й письма» С.О. Титаренко (1918 р.), «Ясне сонечко, граматка з малюнками» П. Г. Ковалевського (1919 р.), «Граматка (український буквар) з малюнками» Т. Г. Лубенця (1922 р.), «Граматка» Г. Неводовського (1918 р.). Всі автори граматок користувалися звуковим методом, але вживали різні прийоми. Граматики, як і інші підручники, відповідали найновішим вимогам методики і шкільної практики того часу.

Велике значення для початкової школи мала й читанка. До змісту читанок для початкових класів входили коротенькі ліричні вірші, байки, так звані ділові статті (для навчання якогось наукового матеріалу або для граматичного розбору), невеликі фрагменти великих художніх творів та багато іншого. Так, «Читанка» Т.Г. Хуторного була впорядкована відповідно до всіх вимог тогочасної педагогіки. Матеріал викладений від найлегшого до важчого, від відомого — до невідомого. Цією читанкою користуватися в сільських початкових школах: «вона притягне до себе увагу школярів, зв'яже школу з сім'єю в одне ціле, рідне й близьке»⁹³.

---

⁹² Крушельницький А. Шкільне питання на Україні / А. Крушельницький // Нова Громада. — 1923. — Ч. 1. — С. 60.

⁹³ Петрунін І.Є. Національні процеси в Україні: історія і сучасність / І.Є. Петрунін // Український історичний журнал. — 1970. — № 1. — С. 57-58.

Міністр освіти І.І. Огієнко розумів, що будь-які кроки на шляху розбудови української школи не будуть результативними, якщо їх не підтримає рядовий учитель. Тому за свій надто короткий час перебування на посаді Міністра освіти постійно піклувався про вчителя, його підготовку, матеріальне забезпечення, фахове зростання. Показовим щодо цього є участь Івана Івановича у роботі II з'їзду делегатів Всеукраїнської учительської спілки, що відбувся 15-18 січня 1919 р. в м. Києві. Делегати форуму порушували важливі проблеми функціонування освітньої галузі, зокрема пропагували «заснувати літні колонії, в яких учителі літом будуть доповнювати свої знання»; зазначали — «щоб класти на вчителя велику працю, треба його підняти до належного рівня»; «на курсах для розвитку не повинно бути широких завдань, бо те не можливо виконати»⁹⁴. Присутній на з'їзді вчителів Міністр освіти і мистецтв підтримав пропозиції педагогів і запевнив їх: «Міністр з вами. Будемо працювати на користь Україні». У зв'язку з цим, 3 березня 1919 р. Департамент вищої та середньої освіти МНО розробив положення про «улаштування мережі тимчасових курсів українознавства для учителів вищих початкових шкіл». Вони були засновані у містах: Миколаєві, Херсоні, Вінниці, Житомирі та ін. На курси приймалися ті особи, які мали освіту «не нижче середньої», в тому числі й учителі «загальноосвітніх предметів вищих початкових шкіл». Навчальна програма педкурсів передбачала вивчення різних предметів з урахуванням специфіки відділів:

а) історико-філологічний відділ: українська мова і письменство — 12 год., методика — 2 год., історія України —

---

⁹⁴ Протоколи совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. / ред.: М.П. Ким, Л.В. Иванова, Ф.И. Шаронова. — М.: Наука, 1985. — 231 с.

3 год., загальна історія – 2 год., методика історії – 1 год. – разом 20 год.;

б) фізико-математичний відділ: українська мова і письмо – 4 год., математика з методикою – 11 год., фізика з методикою – 5 год. – разом 20 год.;

в) природничо-географічний відділ: українська мова і письмо – 4 год., природознавство з методикою – 12 год., географія України і загальна географія з методиками – 4 год. (разом 20 год.)⁹⁵.

Курси організовувались і для вчителів національних меншин, на яких здійснювалася підготовка вчителів для національних початкових шкіл. Значного поширення набула в УНР (березень 1918 р.) одно-дворічні педагогічні курси. Зокрема, однорічні педагогічні курси створювались на локально-організаційних засадах при Київському та Одеському учбових округах, на які зараховувалися «особи з вищою освітою, або студенти і курсистки старших курсів» і готували з них учителів середніх шкіл⁹⁶. А в 1919 р. курсова перепідготовка вчителів набула загальнодержавного характеру: Міністерство Народної Освіти виділило на утримання курсів 206700 гривень. На дворічні педагогічні курси приймали осіб з середньою освітою і здійснювали підготовку вчителів вищих початкових шкіл. У 1919 р. їх нараховувалося в Україні 34. На педагогічну підготовку вчителів спрямовувалась також програма педагогічних класів при єпархіальних дівочих школах, яких у державі на початку 1919 р. нараховувалось 15. Курси тривали три місяці і були «об'язковими для всього вчительства середніх

⁹⁵ Постанови партії та уряду про школу. – К.-Харків: Рад. шк., 1947. – 152 с.

⁹⁶ Постанова про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл та відпуск коштів на удержання цих курсів (березень 1918 р.) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 112.

шкіл України, крім тих, котрі з самого початку революції ведуть виклади цілком українською мовою»⁹⁷. На ці курси «відкомандировуються з кожної середньої школи $\frac{1}{4}$ педагогічного персоналу». «Ті вчителі, — підкреслювалось у положенні, — що не виконують програму курсів, та не представляють свідоцтва про їхнє закінчення, позбавляються права займати посади в середніх школах України»⁹⁸. Цілком закономірною була поява циркулярного розпорядження Міністерства народної Освіти і Мистецтва «Про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул учителів початкових шкіл», підписаного міністром освіти М. Василенком 7 вересня 1918 р. під № 248⁹⁹. На виконання розпорядження міністра народної освіти (липень 1919 р.), місцевим органам самоврядування, губернським і повітовим комісарам освіти рекомендувалось призначати на посади вчителів початкових шкіл представників галицької емігрантської інтелігенції (вчителі, священики), яких у той період чимало перебувало на Надніпрящині. Також І. Огієнко доповів делегатам з'їзду про те, що Директорія прийняла рішення щодо поліпшення матеріального становища вчителя, і запевнив, що «зроблено максимум того, що можна було зробити»¹⁰⁰. До речі, питання про підвищення

⁹⁷ Постанова про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл та відпуск коштів на удержання цих курсів (березень 1918 р.) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 112.

⁹⁸ Огієнко І. Національна культура й наші завдання / І. Огієнко // Наша Культура. — 1935. — № 1. — С. 3.

⁹⁹ Циркулярне розпорядження МНО про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул (звання) учителів початкових шкіл від 7 вересня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 24.

¹⁰⁰ Завальнюк О.М. І. Огієнко і Камянець-Подільський державний університет (1918-1920) / О.М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету Камянець-Подільського державного педагогічного інституту. — Т. 2. — С. 150.

вчителям заробітної платні він порушив перед Директорією наприкінці січня 1919 р. і йому вдалося переконати членів Директорії у необхідності ухвали «Закону про збільшення Державної допомоги на утримання вчителів нижчих початкових шкіл і на утримання других класів двокласових шкіл та про асигнування в розпорядження Міністра Народної Освіти 118.212.580 карбованців на гадану допомогу» (26 січня 1919 р.)¹⁰¹.

Важливою складовою організаційного і методичного вирішення проблеми українізації і дерусифікації шкіл було питання про учнів, які не знали української мови. В МНО України добре розуміли, що перехід шкіл «на українську викладову мову» був би для таких учнів «без педагогічної послідовності тяжким». Маючи це на увазі, Департамент вищої та середньої школи на початку серпня 1919 р. видав розпорядження, в якому «для полегшення такого переходу» радив вчителям: а) при викладанні українською мовою «давати широкі паралелі-пояснення мало зрозумілих речень і слів, вживаючи для пояснення московську термінологію»; б) вимагати від учня твердого знання «термінології викладової дисципліни»; в) на «іспитах та переіспитах дозволяється питати учнів мовою викладання тієї чи іншої дисципліни, а також давати задачі на тій мові, яка легше для учнів»; г) протягом року писемні вправи з усіх дисциплін, мають проводитись українською мовою, причому граматичні помилки учнів тільки ретельно виправляються вчителями, але ж не беруться до уваги при оцінці знання тієї чи іншої дисципліни, а також самої письмової роботи»¹⁰².

¹⁰¹ Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб. (26 січня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 36.

¹⁰² Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во, Київ. Ун-ту, 1968. – 226 с.

Діяльність МНО в період Директорії не відзначалася широкою масштабністю й послідовністю. Виключення складає хіба що «Інструкція до закону про управління освітою в УНР», підписана і затверджена міністром І.І. Огієнком у квітні 1919 р. Документ визначав правила призначення, освітній ценз, стаж комісарів освіти та інструкторів, підкореговував порядок вибору до шкільних рад, тобто частково змінював і доповнював прийнятий напередодні «Закон про управління освітою в УНР»¹⁰³.

Однак, перебування при владі Директорії було недовгим. У січні 1919р. червоні війська зайняли м. Харків та інші українські міста, а в лютому ввійшли до Києва, куди їхав уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки на чолі з Х.Г. Чаковським. На початку літа розпочався антибільшовицький повстанський рух в Україні, а в червні – липні 1919 р. більшовики були розгромлені військами Денікіна. Історичні обставини перервали процес вдосконалення управлінської діяльності Директорії в 1920 р. тому реорганізація шкільного управління не була завершеною. Після встановлення в Україні радянської влади (1920 р.) земські управи припинили свою освітню діяльність і їх було ліквідовано, а їхні компетенції передано місцевим радам.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте громадську, просвітницьку і релігійну діяльність І. Огієнка.
2. Розкрийте педагогічні та мовознавчі праці І. Огієнка.
3. Доведіть, яке значення мови, культури, мови у вихованні людини, на думку І. Огієнка.
4. Розкрийте ідеї І. Огієнка про підготовку вчителя.

---

¹⁰³ Школа і вимога часу // Рад. шк. – 1970. – № 8. – С. 1-8.

Творчі завдання

1. Проаналізуйте працю І.І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки» й дайте відповіді на запитання:

— якого значення автор надає мові в культурному розвитку, в житті народу?

— у чому полягає завдання школи в розвитку й поширенні української мови?

— які вимоги пред'являються до мови вчителя?

— чи відповідає мовна культура сучасних учителів сформульованим вимогам?

2. Визначте на основі аналізу «Декларации Народного комиссариата просвещения УССР о социальном воспитании детей» від 1.07.1920 р., у чому полягала сутність «соціального виховання»?

ТЕМА IV. Процес впровадження загальної обов'язкової початкової освіти в Україні у 20-х роках ХХ ст.

1. Розбудова української системи освіти.
2. Ідея створення єдиної трудової школи.
3. Система підготовки вчительських кадрів.
4. Реструктуризація навчальних програм.
5. Матеріальне забезпечення шкільництва.

Література

1. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917-1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 226 с.
2. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924-1925 рік. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 163 с.
3. Мосіяшенко В.А., Задорожна Л.В., Курок О.І. Історія педагогіки України в особах [Текст]: навч. посібник / В.А. Мосіяшенко, Л.В. Задорожна, О.І. Курок. – Суми: ВДТ «Університетська книга», 2005. – С. 109-173.
4. Українська педагогіка в персоналіях [Текст]: у 2 кн.: навч. посібник / за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 6-155.

1. Розбудова української системи освіти

Радикальні зміни суспільно-політичного життя в 1920-1929 рр. ХХ ст. викликали радикальні зміни в освітньому просторі. Шкільна освіта того періоду перебувала в прямій залежності від економічних і суспільно-політичних процесів, які в цілому визначали зміст і функціонування загальноосвітньої школи.

Окреслені роки – це революційна доба будівництва УСРР. Після розгрому денікінських військ на початку січ-

ня 1920 р. в Україні було встановлено радянську владу. Розпочалася багаторічна доба розбудови української радянської системи освіти. На початковому етапі її керманічем став Григорій Федорович Гринько, людина, яка в історію освітньої системи держави вписала вагомі рядки, багато з яких, на жаль, залишаються непрочитаними й досі¹⁰⁴.

На цей період припадає неврожай і голод, зубожіння країни. Тому народна освіта не мала під собою ніякого певного бюджету; Більшовицький уряд України у шкільництві здебільшого копіював те, що робилося в Москві. У 1920 р. він видав низку декретів, зокрема: про утворення Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УСРР, який очолив Г.Ф. Гринько (із 16 лютого 1920 р. до 20 вересня 1923 р); губернських і повітових відділів народної освіти; про відокремлення церкви від держави й школи від церкви; про передачу всіх навчальних закладів у підпорядкування Наркомосу тощо. Очоливши під його керівництвом Наркомос УСРР, Г.Ф. Гринько опинився перед складною дилемою: продовжувати справу українських урядів, що вже тоді офіційною більшовицькою пропагандою були віднесені до націоналістичних, а отже, і до ворожих, чи розбудовуючи українську освітню систему, повністю стати на шлях копіювання російської моделі, яка в час, коли в Україні востаннє утвердилася радянська влада, саме набирала сили. Новий Нарком не обрав ні першого, ні другого варіантів. Під його керівництвом Наркомос УСРР видав низку постанов та інструкцій про керівництво школою і зміст навчання, про заборону викладання закону Божого й релігійного виховання¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України : в 2-х т. – Т. 1 (1917 – 1943 рр.): [моногр.] / І.Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с

¹⁰⁵ Ясніцький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1920-1932 рр.) / Г.І. Ясніцький. – К.: Рад. шк., 1965. – С. 150-195.

У звіті Народного Комісаріату Освіти УСРР за 1920 р. піддається нищівній критиці матеріальна база шкіл. У ньому зазначалося, що кращі шкільні будинки в 1920 р. віддавалися для армії, установ, лікарень. Всі кращі помешкання дитячих установ захоплювалися військовими організаціями¹⁰⁶. Наприклад, у звіті Волинського губернського відділу народосвіти до губернського з'їзду Рад записано: «У Новгород-Волинському повіті кількість шкіл з 1 грудня 1918 р. до 1 січня 1921 р. зменшилась більш як на 10%. В Ізяславському і Старокостянтинівському повітах є волості, де нема зовсім шкіл. Школи у всіх прикордонних повітах знищені, приміщення зруйновані, шкільне майно розграбоване, вчителі розбіглись»¹⁰⁷. Стан володіння письмовими навичками дітей 8 – 11 років в Україні у 1920 р. був низьким – в середньому становив лише 1/3 від загальної кількості (див. додаток 3).

У перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції спостерігався низький процент охоплення дітей шкільним навчанням в Україні. Внаслідок іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни на Україні було близько мільйона сиріт та безпритульних. Потрібно було перш за все рятувати їх від голоду і виховувати. У липні 1920 р. було проголошено «Декларацію Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей». Цей документ пройнятий глибоким гуманізмом, турботою про дітей-сиріт. Питання їхнього соціального виховання пропонувалося розв'язувати відкриттям дитячих будинків – «маяків соціального виховання»¹⁰⁸. У Декларації підкреслювалося

¹⁰⁶ Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 875, 5 арк.

¹⁰⁷ Коляска І.В. Освіта в радянській Україні / І.В. Коляска. – Торонто, 1970. – 246 с.

¹⁰⁸ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: (1917-1967): монографія / А.Д. Бондар, О.Г. Дзеверін, Б. С. Кобзар. – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.

«Тут кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи постійний «притулок», тут вона має одержати все, що потрібне їй для життя... для виховання. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, з своїми вихователями, де вона в дружній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новому людському суспільстві, — це той маяк, що світить провідною зіркою для всієї виховної системи»¹⁰⁹.

2. Ідея створення єдиної трудової школи

25 березня 1920 р. на Всеукраїнській нараді завідувачів губернськими відділами освіти (пізніше ця нарада увійшла в історію як I Всеукраїнська нарада з освіти) було обговорено питання про завдання і структуру школи. На нараді Наркомосу України Г. Гринько проголосив постанову «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи», що було практичним кроком до здійснення «схеми» освіти. На нараді були представлені всі губернії, більшість повітових відділів освіти, комсомольські, профспілкові організації, комітети незаможних селян, жінвідділи. Нарком освіти Г.Ф. Гринько наголошував, що «другий ступінь єдиної трудової школи... у нинішній час є непотрібним, бо потрібні робітники не лише з загальною, але, головним чином, спеціальною освітою», що «шлях до політехнічної освіти йде через школу професійно-технічну, через школу, яка готує кваліфікованих робітників». Ці твердження зазнали нищівної критики. Значна частина учасників наради цілком правильно вважала, що будівникам пролетарської держави необхідна широка загальна освіта, що скорочення

---

¹⁰⁹ Зільберштейн А. Система народньої освіти / А. Зільберштейн, В. Ястржембський. — Х.: ДВУ, 1929. — С. 187.

терміну навчання в загальноосвітній школі є лише тимчасовою необхідністю¹¹⁰.

Нарада остаточно санкціонувала так звану «Систему українського Наркомосу», яка включала: дитячий будинок, садок, клуб, майданчик, колонію та семирічну школу. Семирічна школа складалася з двох концентрів – першого (1-4 групи) і другого (5-7 групи). Вона мала готувати до вступу в профшколи та до праці в народному господарстві. Водночас з профшколою передбачалося функціонування двох типів вищої школи: технікуми, що мали готувати фахівців вузького профілю, та інститути, завдання яких полягала у підготовці спеціалістів широкого профілю.

Ідея становлення трудової школи в УСРР розгорталася на II Всеукраїнській нараді з питань освіти (16-20 травня 1920 р.), де було ухвалено заходи щодо створення єдиної трудової школи, поширення знань, запровадження української мови як засобу розкріпачення народних мас від темноти, забобонів і закликала залучати до науки та культури широкі маси трудового народу. III Всеукраїнська нарада в справах освіти у своїй постанові від 27 грудня 1920 р. звернулася із закликом до всіх органів Радянської влади, до партійних, профспілкових і кооперативних організацій, до всіх робітників і селян України надати допомогу школі і вчителям, невпинно зміцнювати позиції робітничо-селянської держави на найважливішому фронті народної освіти. Також нарада закликала всі органи Радянської влади більше допомагати у відбудові й подальшому розвитку народної освіти. Зокрема, зазначала, що селяни повинні не тільки зберегти існуючі школи, але й збільшити їх кількість. У зверненні рекомендувалося всьому селянству складати договори на утримання шкіл і вчителів. Закінчу-

---

¹¹⁰ Гриценко М. С. Історія педагогіки: навч. посіб. / Гриценко М. С. – К.: Вища шк., 1973. – 447 с.

ється воно такими словами: «Подайте тимчасову допомогу школі, доки зміцниться державний і місцевий бюджет, цим ви допоможете не тільки робітничо-селянській владі, але головним чином собі. Коли закриваєте школи – ви цим закриваєте вашим дітям шляхи до майбутнього. Хай не буде закритих, забитих дошками шкіл, не буде голодного вчителя. Пам’ятайте, що освіта – найкраща запорука світлого майбутнього»¹¹¹. Всі ці моменти визначали стан народної освіти. Труднощі в розвитку шкільної освіти, викликані розоренням, завданім іноземними інтервентами і білогвардійськими бандами, були величезні. Зусиллями трудящих України та за допомогою Уряду РРФСР труднощі ці було переборено. Порівняно швидко відбудовувалися шкільні приміщення, зростали мережа шкіл і контингенти учнів, школам постачали підручники і наочне приладдя, організовувалися курси для підготовки вчителів тощо. Певну позитивну роль у цьому відігравали громадсько-освітянські заходи. Наприклад, з метою кращої підготовки до нового 1920/21 н.р. проводилися «Тижні школи», «Тижні дитини», «Свята освіти». Рішуче ставилося питання про загальне обов’язкове навчання.

3. Система підготовки вчительських кадрів

Сутність політики влади і Наркомосу стосовно вчительства України на початку 20-х років влучно охарактеризував С. Сірополко. Він писав: «Визнаючи школу як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, більшовицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру вчительства та підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, що був би цілковито про-

---

¹¹¹ Закон про зведення до одного типу різнорідних НПШ, зміни їх штатів і збільшення державної допомоги // Ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 73.

йнятий духом комуністичної партії»¹¹². Саме з цією метою Наркомос УСРР на чолі з Г.Ф. Гриньком розпочав масштабне реформування системи підготовки вчительських кадрів. Наркомос прийняв (загалом гідне) рішення про те, що педагог повинен мати «найвищу кваліфікацію», для чого кожному вчителю обов'язково потрібно закінчити інститут народної освіти (ІНО). Та потрібної кількості інститутів в Україні не було. Тому Наркомос прийняв рішення про організацію ще й вищих педагогічних курсів з трирічним терміном навчання і розпочав активне формування їхньої мережі. Окрім цього, Наркомос почав організовувати на базі вчительських семінарій і деяких колишніх середніх шкіл вищі 3-річні педагогічні курси. Наскільки успішною була ця робота, свідчать такі дані: якщо в 1920 – 1921 рр. в Україні було 63 так звані «педагогічні установи», то в 1921-1922 рр. – вже 125. У них навчалося 22 653 студенти.

Органами управління освітою вживалося енергійних заходів щодо забезпечення вчителів матеріально. На третій сесії ВУЦВК (листопад 1920 р.) теж наголошувалося на посиленні матеріального забезпечення працівників освіти. П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад зобов'язав ЦВК і РНК «звернути увагу на матеріальне забезпечення працівників освіти». Учителям та їх сім'ям видавали хліб з фонду комнезамів. Свідченням піклування про народного вчителя було й те, що, наприклад, у 1920 р. їм надано близько 2 тис. квартир, а в 1921 р. – понад 3,5 тис. Це позитивно вплинуло на динаміку зростання кількості початкових шкіл. Так у 1920 р. нараховувалося 20 000 початкових шкіл, у яких навчалося 1 900 000 учнів, а в 1921 р. відповідно шкіл 21 962,

---

¹¹² Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: дис. кандидата іст. наук: 07.00.01. / Борисов Владислав Леонідович. – Дніпропетровськ, 2003. – 190 с.

у них учнів – 2 023 000. За цих умов у 1921 р. розроблялися навчальні програми для єдиної трудової семирічної школи, які були кроком вперед порівняно з програмними матеріалами 1920 р. Проте вони не могли цілком «задовольнити» тих вимог, які ставились перед школою черговими завданнями соціалістичного будівництва. Зокрема, вони ще не «усували» розриву між навчанням і життям, теорією і практикою, недостатньо загострювали увагу на ідейній і науковій сторонах навчання¹¹³.

4. Реструктуризація навчальних програм

Заповнити прогалини всіх попередніх навчальних програм мала науково-педагогічна секція Державної Вченої Ради, яку очолювала Н.К. Крупська. Для школи I ступеня навчання нові програми було видано в 1923/24 н.р. Укладачі цих програм, керуючись прагненням зробити все від них залежне, щоб тісніше зв'язати школу з життям, навчання з практикою соціалістичного будівництва, прагнули наситити програми найбільш цінним, життєвим матеріалом, надати їм витриманого ідейного (комуністичного) і наукового діалектико-матеріалістичного спрямування. Проте, цілком обґрунтовані прагнення автори програм не зуміли реалізувати. Вони помилково вважали, що окреслені вище вимоги (зв'язок школи з життям тощо) зумовлюють не обов'язковість дотримання предметного принципу побудови програм, зокрема так званого комплексного принципу. Тому навчальний матеріал, визначений до вивчен-

---

¹¹³ Проект шкільного будівництва на Україні в 1919-1920 н.р. Звіти та інформаційні відомості шкільно-адміністративного підвідділу та секцій про діяльність нижчих і середніх учбових закладів, про їх матеріальний стан навчальної і виховної роботи в 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 336, 104 арк.

ня в школі I ступеня, вони розмістили в програмах не за окремими навчальними предметами, а за трьома вертикальними колонками: «природа», «праця», «суспільство». Конкретний зміст навчального матеріалу в цих колонках залежав від характеру комплексних тем, що вивчалися у кожному класі. Причому в центрі уваги стояло вивчення не навчального предмета, а конкретного явища навколишнього життя і трудової діяльності людей. Такими об'єктами в програмі передбачалися: для першого класу – «Сім'я і школа», для другого класу – «Наше село» (для сільської школи), для третього класу – «Наш район» (або волость), для четвертого класу – «СРСР».

Вивчення цих об'єктів починалося з ознайомлення учнів з життям, працею і природою свого краю. Наведемо приклад переліку тем для першого класу сільської школи: перші кроки в школі; осінні роботи в сім'ї; охорона здоров'я; підготовка до зими і до зимових робіт; життя і праця взимку; наближення весни і підготовка до весняних робіт; весняні роботи і участь у них дітей¹¹⁴.

Складені таким чином навчальні програми штовхали школу на шлях безсистемного, уривчастого повідомлення знань учням. Робота за цими програмами, як підтвердила практика школи, не озброювала учнів міцними знаннями з основ наук, не виробляла і не закріплювала у них міцних навичок з рідної мови, арифметики й інших предметів. Щоб хоч частково пом'якшити цей недолік навчальних програм, окремі школи почали проводити спеціальні уроки навчання дітей навичок з рідної мови і арифметики.

Зміст навчання і виховання учнів школи об'єктивно потребував цілеспрямованої систематизації, організаційно-методичного упорядкування і узаконення відповідними

---

¹¹⁴ Культурное строительство СССР. – М., 1956. – С. 72.

документами. Саме таким став «Кодекс законів про освіту в УСРР», затверджений (у листопаді 1922 р.) Президією ВУЦВК. У ньому проголошувалося таке:

1. Виховання і освіта підростаючого покоління, як і всього трудящого населення, і організація наукової праці є одним з основних завдань Української Соціалістичної Радянської Республіки, яке здійснюється через Народний комісаріат освіти.

2. Мета радянського виховання і освіти – розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, громадською необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який би ґрунтувався на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

3. Завдання органів виховання і освіти – бути знарядом диктатури пролетаріату щодо знищення класового суспільства і створення нового, провідником принципів комунізму і ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства.

4. Усі заходи з виховання і освіти як дітей і юнацтва, так і дорослого населення, які є суворо узгоджені з основними завданнями соціалістичної революції, повинні виходити з життєвих умов та інтересів трудящих, маючи тісний зв'язок з народним господарством і державним будівництвом Радянських Республік.

5. В основу побудови виховних і культурно-освітніх закладів Радянської Республіки повинні бути покладені:
а) трудовий процес як фундамент виховання і пізнання;
б) різноманітність життєвих потреб як мета виховного про-

цесу; в) практика, спрямована не тільки на пояснення світу, але й на зміну його¹¹⁵.

Знаменним для 1920-х років було опублікування першого навчального плану початкової школи, яким передбачалося 5 навчальних днів, а 6-й день тижня відводився для екскурсій, змагань, культурного дозвілля учнів. У першій групі (класі) навчальні години не розподілялися за предметами, вона вважалася продовженням дитячого садка. Тут приділялася увагу розвитку мови, навчанню грамоти, лічбі; ознайомленню з природою, діти вчилися малювати, співати. У 2-4 класах навчання проводилося на предметній основі. Відкидаючи все, що було в дореволюційному шкільництві, новий режим вимагав нового, пролетарського змісту освіти, який ніс комуністичну ідеологію. Було засуджено класно-урочну систему навчання і замість неї на початку 20-х років введено нові навчальні плани і програми, які стали на певний період новою системою навчання – це комплексні програми; лабораторно-бригадний метод навчання; метод проектів.

Функціонування початкової школи і семирічки, як основного типу школи вимагало перебудови змісту шкільних програм. Тому на початку 1923 р. було затверджено схему побудови комплексних програм школи першого ступеня. Навчальний матеріал вивчався за трьома розділами: природа, праця, суспільство. Центром шкільних програм мала стати праця, що поєднувалася повідомленням про природу з суспільним життям. Навчальний матеріал об'єднувався за комплексною темою, що вивчалася, зазви-

---

¹¹⁵ Кодекс Законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х.: Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 767 с.

чай, протягом 2-4 тижнів у зв'язку із сезонними явищами і календарем революційних свят.

5. Матеріальне забезпечення шкільництва

Наріжним каменем і в цей історичний період було матеріальне забезпечення початкових шкіл. Тому в березні 1923 р. ВЦВК звернувся до населення із закликом матеріально допомогти школі, а також вчителям. З 7 до 22 березня 1922 р. у Вовчанському повіті на Харківщині, як і у всій губернії, було проведено двотижневик допомоги народній освіті. У селі Біленькому Запорізького повіту селянин Іван Земляний разом із своєю сім'єю відремонтував приміщення власними силами¹¹⁶.

Поступово набирала позитивного темпу економіка країни, водночас неухильно зміцнювалась матеріальна база школи. З кожним роком асигнування на народну освіту збільшувались. Так, якщо в 1922/23 н.р. на народну освіту в республіці було асигновано 16 340 тис. крб., то в 1923/24 н.р. асигнування було збільшено до 37 967 тис. крб., тобто порівняно з попереднім роком вони становили 138,4%¹¹⁷. Дедалі більше шкіл переходило на утримання місцевого бюджету. У 1923 р. за рахунок місцевого бюджету повністю утримувалось 25,3% шкіл і 22,9% частково (решту утримувало населення), а вже в 1925 р. майже всі школи перейшли на місцевий бюджет. Поза бюджетом залишилося 2,9% шкіл, з них 1,6% утримувалось коштом селян, 0,6% — на спеціальні кошти і 0,7% — на кошти під-

---

¹¹⁶ Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці / Я. Чепіга. — К.: Вид-во. укр. шк., 1918. — 72 с.

¹¹⁷ Сборник руководящих и инструктивных материалов по всеобщему обучению детей / упоряд.: Ю.Г. Черченко, О.М. Кошель. — М.: Наука, 1944. — С. 14.

приемств, профорганізацій тощо. У 1925 р. витрачалося на одного учня на селі 8,37 крб., у місті – 13,17 крб.¹¹⁸.

Починаючи з 1923/24 н.р., згідно з директивою Х з'їзду Рад в країні починається систематичне зростання кількості шкіл і контингенту учнів, у 1923/24 н.р. діяли в країні 85 662 початкові школи, в яких навчалось 6 327 000 учнів. Радянський уряд, починаючи з 1923 р. провів величезну підготовчу роботу щодо здійснення в країні загального обов'язкового початкового навчання. З'їзд ухвалив необхідні заходи щодо рішучого запровадження загального обов'язкового початкового навчання в країні, а також посилення культурного, зокрема, шкільного будівництва в національних районах, звернувши особливу увагу на найвідсталіші з них. Вживалися всі заходи, щоб забезпечити можливість навчання в школах дітей бідноти. Були видані спеціальні постанови ВУЦВК та РНК УРСР про порядок його здійснення протягом найближчих років. Про позитивний їх вплив свідчать дані щодо побудови шкіл. Попри всі економічні труднощі, кількість побудованих шкіл продовжувала зростати. За період 1918-1920 рр. було збудовано 124 школи, у 1921-1925 рр. – 666, у 1926-1928 рр. – 1582, у 1929-1932 рр. – 1543)¹¹⁹. Зростанню будівництва шкіл сприяло збільшення витрат на освіту як з державного, так і з місцевих бюджетів (див. додаток 4).

---

¹¹⁸ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924-1925 рік. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 163 с.

¹¹⁹ Березівська Л. Д. Розробка Наркомосом УРСР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920-1924) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. – 2007. – № 1. – С. 9-19.

Питання для самоконтролю

1. Переваги та недоліки комплексної системи навчання (20-ті роки).
2. Трудове навчання школярів (ретроспектива 20-х років).
3. Чому досвід діяльності в освіті 20-х років О. Субтельний називає етапом «комуністичного національного відродження»?
4. У чому полягає спільність поглядів громадських діячів, просвітителів, педагогів цього періоду?

Творчі завдання

1. Визначте позитивні сторони проекту програми Єдиної трудової школи? Якого значення в ньому надавалося вихованню дитини? Чи є прогресивною й актуальною мета школи, визначена в «Проекті...»?
...«Головною метою проектованої школи буде виховання дитини» на відміну від шкіл попередніх років (до 1919 року), де головним було навчання, а виховні цілі розв'язувалися «ніби самі собою після засвоєння шкільної премудрості»...
(див.: *Проект Єдиної школи на Україні [Текст]. – Книга 1: Основна школа. – Кам'янець-Подільський: В.Б., 1919. – С. 3).*
2. Схематично зобразіть структуру системи народної освіти в Україні періоду 20-30-х років ХХ ст.
3. За якою системою відбувалося навчання у 20-30-і роки? Чи були єдині навчальні плани та програми з усіх предметів?
4. У чому реалістичність і суперечливість поглядів Г.Г. Ващенко на систему освіти в незалежній Українській державі?

Тема V. Демократичні та центристські принципи організації управління освітою

1. Перебудова системи управління освітою.
2. Політика українізації та народна освіта.
3. Учительські кадри й педагогічна освіта.
4. Зміст і завдання національної освіти в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства.

Література

1. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. – К.: «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
2. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
3. Іванов Ю. Обов'язкове навчання на Україні / Ю. Іванов. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1931. – 44 с.
4. Культурне будівництво в Українській РСР: найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр.: збірник документів. – Т. 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1960. – 881с.
5. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с.

1. Перебудова системи управління освітою

Слід наголосити, що у цих процесах не стояли осторонь органи управління освіти та їх керівники. Зокрема, аналізуючи роль Г.Ф. Гринька в історії освітньої системи України, не можна не звернути увагу на те, що саме за його активної участі формувалася в країні нова система управління освітою, яка парадоксально поєднувала демократичні та центристські принципи організації. Цьому питанню Нарком надавав особливого значення, про що переконливо свід-

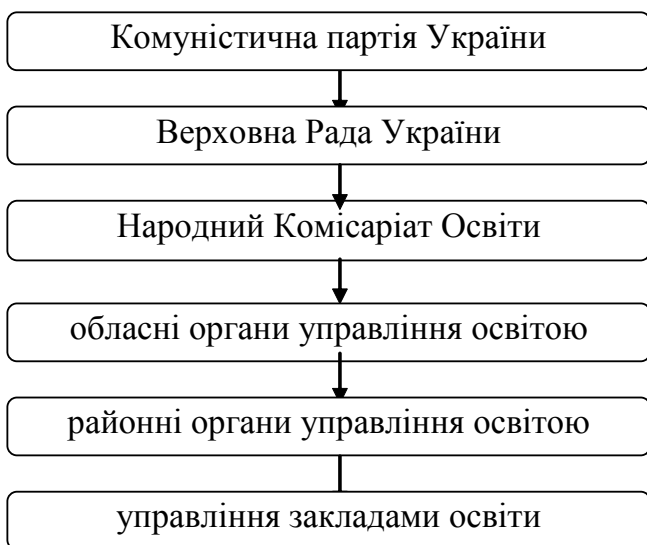
чить той факт, що «Організація керування та постачання для народної освіти» посіла центральне місце у Кодексі Законів про народну освіту УСРР¹²⁰. Як уже підкреслювалося, саме за ініціативою Г.Ф. Гринька Народний Комісаріат освіти УСРР вжив відповідних заходів щодо розмежування освітньої політики українського та російського освітніх відомств. 7 травня 1920 р. український і російський Нарком освіти підписали постанову, в якій зазначалося: «В інтересах єдності освітньої політики і з метою налагодження планомірності і систематичної роботи центральних і місцевих органів Нарком освіти УСРР проголошуємо: 1) всі зносини в питаннях інформації, керівництва справами освіти і постачання між Наркомом освіти РСФРР і окремими губерніями України проводяться виключно через Нарком освіти УСРР; 2) всі декрети і розпорядження Наркоосвіти РСФРР можуть використовуватися в межах України лише після їх оголошення чи підтвердження Наркомом освіти УСРР»¹²¹.

Ідеї, закладені в цьому документі, були підтверджені наприкінці жовтня 1922 р. й у таємному рішенні політбюро ЦК КП(б)У, в якому зазначалося: «1) Народний Комісаріат Освіти УСРР за соювною угодою між УСРР та РСФРР є не об'єднаними з Народним Комісаріатом Освіти РСФРР і абсолютно самостійним Наркоматом; 2) Наркомос РСФРР здійснює контакти з місцевими органами та установами Наркомосу УСРР виключно через Наркомос УСРР, який, в свою чергу, всі зносини з місцевими органами та уста-

¹²⁰ Кодекс Законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. — Х.: Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. — 767 с.

¹²¹ Збірник декретів, постанов, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти. — Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. — Вип. 1. — 60 с.

новами Наркомосу РСФРР здійснює лише через Наркомос РСФРР...»¹²². Така підтримка управлінської автономії дала можливість виробити чітку систему органів управління освітою в державі. Вона складалася із владних управлінських структур (Комуністична партія України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) та освітніх установ (Народний Комісаріат Освіти, обласні та районні органи управління освітою, управління закладами освіти) (рис. 1.4).

Рис. 1.4. Структура управління початковою освітою в 20-х рр. ХХ ст.

Центральним органом керування освітньою справою був Наркомос, що складався із Наркома, заступника Наркома освіти, колегії Наркомосу, секретаріату, фінансово-економічного управління, головного комітету соціального

¹²² Протоколи засідань Колегії Наркомосу УСРР, 1922 // Ф. 166, оп. 2, спр. 1619, 208 арк.

виховання дітей (Головсоцвиху), головного комітету професійної та спеціально-наукової освіти (Головпрофосу), головного політичного освітнього комітету (Головполітосвіти), державного видавництва (Держвидаву). До центральних органів управління належала також Рада у справах освіти національних меншин (Раднацмен). Згідно з Кодексом Законів про народну освіту Нарком призначався не головною посадовою особою в освітній системі держави, а «відповідальним керівничим працею Комісаріату з усіх галузей народної освіти». Зосередження влади в руках Наркома обмежувалося діяльністю колегії, членів якої він мав інформувати про всі рішення, які приймав.

Своєрідне місце в ієрархії управління освітою, в т.ч. початковою, посідали всі три головні комітети (Головсоцвих, Головпрофос, Головполітосвіта), що були повноважними управлінськими структурами із своїми колегіями, фінансовим апаратом та значними повноваженнями. Кожен голова такого комітету був членом колегії Наркомосу. Аналогічну структуру мали губернські та повітові відділи освіти. Г. Гринько зробив також спробу створити й волосні відділи освіти, про що підписав 9 червня 1920 р. відповідне розпорядження. Волосним відділам освіти доручалося: «1) переводити в життя всі розпорядження Народного Комісаріату, губернських і повітових відділів освіти; 2) вести поточний облік всіх культурно-освітніх установ волості і всієї їхньої роботи; 3) підтримувати найтісніший зв'язок зо всіма селами і хуторами волості, а також із підвідділом освіти, якому давати раз на два тижні докладний звіт про стан освітньої роботи в волості»¹²³. Звертаємо увагу на ту частину цього документа, в якій ідеться про прагнення Наркомосу встановити зв'язок із населенням, насамперед, для одержання

---

¹²³ Ганджій А. Напередодні загального обов'язкового навчання / А. Ганджій. — К.: Радянська освіта, 1925. — № 8-9. — С. 3-13.

інформації про реальний стан освітньої роботи. Очевидно, це була головна мета створення таких додаткових управлінських структур, враховуючи те, що вони були фактично найнижчою ланкою в освітній управлінській системі того часу. Втім, через два роки такі органи управління були ліквідовані, а в Кодексі Законів про народну освіту вони навіть не згадуються. Це пояснюється активізацією процесів централізації управлінської галузі і наданням їй дедалі більшої кількості бюрократичних функцій.

Особливе місце в системі управління освітою, створеній Г.Ф. Гриньком, посідали освітні інспектори. Організуючи діяльність Наркомосу України, він відновив у цьому відомстві інститут «інспекторів з освіти». Головне його завдання — це «Плановий нагляд за діяльністю освітніх та навчально-виховних закладів..., та догляд як в методологічному, так і в адміністративно-господарських відносинах»¹²⁴. У Кодексі Законів про народну освіту чітко зазначалося, що Головний інспектор мав право «давати підвідомчим йому установам та особам обов'язкові щодо виконання адміністративні й господарські розпорядження, навчально-організаційні та методологічні вказівки, а в невідкладних випадках — проводити прийом, звільнення та пересовування учительського й технічного персоналу...»¹²⁵. Інститут інспекторів був потужним. До нього входили: «Головні інспектори главків Наркомосу, а на місцях — Старші, Губерніальні та Повітові інспектори». Всього в апараті Наркомосу України за час, коли його очолював Г. Гринько, працювало 255 осіб, у губернських відділах народної осві-

---

¹²⁴ Гринько Г. Соціальне виховання дітей / Г. Гринько // Порадник по соц. вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. — Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1921. — Вип. 1. — С. 5-23.

¹²⁵ Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко. — Варшава, 1934. — С. 114-115.

ти – 546, у повіт наросвітах – 469. Таким чином, Наркому вдалося створити потужний контрольно-наглядовий апарат, що стежив за діяльністю освітньої системи.

Слід зазначити, що на початку 20-х років активно створювалися та діяли громадські органи управління – ради. «До відання ради належали: а) видання ... інструкцій, наказів і постанов, що мають відношення до всіх установ шкільного закладу; б) обрання Президіума шкільного закладу та завідуючого навчальною частиною відділу...; в) розгляд і затвердження річного звіту про наукову, шкільну і практичну діяльність шкільного закладу...; д) розгляд питань про придбання будинків і користування будинками, земельних наділів і про прийняття шкільним закладом різного роду зобов'язань...; е) розгляд кошторису видатків і прибутків у шкільних закладах...; д) делегування від імені шкільного закладу його членів для участі у наукових та загальних зібраннях, з'їздах, конгресах; и) оповіщення про конкурси на заміщення вчительських вакансій згідно з спеціальними приписами про обрання вчителів; к) відкриття навчально-помічних установ...; н) розгляд планів та програм, встановлених відділами; о) оголошення про загальне розподілення предметів; р) оголошення про загальний план навчання...»¹²⁶.

Говорячи про роль Г.Ф. Гринька в історії розвитку освітньої системи в Україні, не можна не відзначити й того, що лише йому вдалося забезпечити розробку та прийняття Кодексу Законів про народну освіту УСРР, який був першим і єдиним документом подібного роду в колишньому СРСР. Незважаючи на те, що Кодекс діяв не довго, він

---

¹²⁶ Зільберштейн В.І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В.І. Зільберштейн, В.О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917-1967): республік. Наук-метод. зб. Сер. Педагогіка, 1968. – Вип. 5. – С. 57–67.

створив належне правове поле для функціонування освітньої системи в державі. Цей законодавчий акт був затверджений 22 листопада 1922 р. Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і набув чинності з 25 листопада того самого року.

2. Політика українізації та народна освіта

Важливою віхою (аспектом) становлення освітньої системи в Україні в окреслений історичний період була широкомасштабна її українізація. Це підтверджується тим, що у 1921 р. кількість шкіл та інших закладів соціального виховання з українською мовою викладання становила 63%. В окремих губерніях України їх було значно більше. Наприклад, Поділля, Полтавщина, Київщина мали близько 90% таких закладів освіти, проте Харківщина і Донеччина – лише 20%. Швидкими темпами здійснювалася українізація і в нижчій школі. Набагато складнішим був перебіг цього процесу у вищій школі, що пояснювалося низкою причин, серед яких далеко не останнє місце посідало вороже ставлення старої професури до українізації шкіл та української культури взагалі. Зрозуміло, що Г.Ф. Гринько не міг не вести боротьбу з людьми, які виступали проти перетворень в освітній галузі, що здійснювалися Наркоматом освіти. До цього його зобов'язувала як посада, так і елементарна партійна дисципліна. Зусилля Г.Ф. Гринька в справі «українізації» освітньої системи в Україні, були оцінені членами політбюро ЦК КП(б)У. 20 вересня 1922 р. відбулося його засідання, на якому секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебідь доповідав з питання, сформульованого досить лаконічно: «Про роботу Наркомосу». Оригінал проекту рішення дає підстави для висновку, що саме надмірна, з погляду партфункціонерів, увага Г. Ф. Гринька до проблем

українізації була однією з причин його звільнення з посади Наркома освіти. У документі зазначалося: «Визначити доцільним, щоб план роботи Наркомосу затверджувався Політбюро. Г.Ф. Гринька від посади Наркомоса звільнити, призначивши Наркомосом товариша В.П. Затонського» (з 30 жовтня 1922 р. до 14 березня 1924 р.)¹²⁷.

В.П. Затонський доклав чимало зусиль для того, щоб максимально ліквідувати відмінності, які були між освітніми системами України і Росії. За його активної участі 24 жовтня 1922 р. на засіданні РНК УСРР було прийнято рішення про угоду між Наркомосами України і Росії. У документі, текст якого було заборонено публікувати, зазначалося: «зважаючи на єдність мети і планів культурного будівництва в Союзі Радянських Соціалістичних Республік...», необхідно «узгоджувати основні принципи освітньої роботи». Було накреслено й низку практичних заходів для такого «узгодження»¹²⁸. Внаслідок їхньої реалізації вже в грудні 1923 р. на нараді Наркомів освіти республік, що входили до складу СРСР, було прийнято резолюцію, в якій записано: «Вважати, що школи I ступеня РСФСР та I центру семирічки в УРСР є однотипними...»¹²⁹. Також, за його ініціативою у 1923 р. в школах України було запроваджено комплексні навчальні програми, а вже в 30-х роках В.П. Затонський гостро критикував цей комплексний підхід, називаючи його одним із «ворожих» проявів у системі освіти України.

Однак проблема українізації освітньої системи в Україні в цей період залишилася актуальною. Як зазначав В.П. За-

---

¹²⁷ Березняк Є.С. Керівні матеріали про школу / Є.С. Березняк, Г.К. Гончаренко, О.Г. Сивець. — К.: Рад. школа, 1996. — 551 с.

¹²⁸ Затонський В. Усунути хиби в школі / В. Затонський // Ком. освіта. — 1936. — № 1/2. — С. 11-25.

¹²⁹ Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (в 6 т.), Т. 1 (грудень 1923) // Ф. 166, оп. 3, спр. 12, 311 арк.

тонський, «українізація зводилася не тільки до володіння українською мовою а була перш за все необхідною умовою серед вирішення завдань укріплення УРСР, як державного органа, вивчення мови і місцевих умов, забезпечення... керівництва розвитком української культури, виховання і висування українських кадрів ...». Результатом національної політики в Україні було розширення шкільної мережі з українською мовою навчання. Основним документом, що визначав сутність процесу українізації закладів освіти, був Декрет Ради Народних Комісарів України від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ». Декретом передбачалося, що «переведення установ соціального виховання на українську мову» мало бути закінчено «протягом двох ближчих років». Передбачалося також запровадження з початку 1923/1924 н.р. «викладання української мови й українознавства в не українізованих школах, як обов'язкові предмети навчання». Проте й російську мову було залишено як «обов'язковий предмет викладання в усіх шкільно-виховальних і культурних установах»¹³⁰.

3. Учительські кадри й педагогічна освіта

Велику увагу приділяли партійні організації і органи управління народної освіти перепідготовці і підвищенню кваліфікації вчителів, що працюють, і підготовці нових учительських кадрів. З цією метою функціонували чисельні курси, наради і конференції, в центрі яких стояли політичні й найактуальніші питання будівництва радянської школи. На місцях працювали гуртки з підвищення квалі-

---

¹³⁰ Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ: декрет РНК УСРР від 27 лип. 1923 р. // Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1923. – № 29. – С. 896-900.

фікації вчителів, читались лекції і доповіді на різні теми. Підготовка вчителів для школи I ступеня здійснювалась через педагогічні технікуми, що стали основним типом середньої педагогічної школи, і через школи II ступеня з педагогічним ухилом. Найкращу підготовку вчителів забезпечували педагогічні технікуми. Але вони самі були неспроможні задовольнити зростаючі потреби в учителях. Велика і плідна робота щодо перепідготовки і підвищення кваліфікації вчителів порівняно швидко зробила свій позитивний вплив на вчительські маси. Учителство дедалі більше проймає свідомістю того, що тільки держава справді зацікавлена в широкому розвитку народної освіти, в будівництві школи на нових, найпередовіших засадах, що тільки вона вказує той шлях, яким і повинен іти кожен працівник освіти¹³¹.

Підвищення рівня політичної свідомості вчителів, що досягалося в результаті заходів, які проводилися у цьому напрямі, мало велике значення. Це допомагало їм правильно розуміти події, які відбувалися в країні і за кордоном, реагувати на них; оцінювати ті заходи, що проводились органами народної освіти в справі будівництва школи в цілому і щодо налагодження навчання зокрема. Виросла політична свідомість учителів, яка допомогла відчутти недоліки і хиби комплексних програм та інших прожекторських настанов Наркомосу і його органів на місцях, вжити заходів для того, щоб тими або іншими шляхами домогтись засвоєння учнями міцних і систематичних знань з основ наук.

Народний Комісаріат освіти України продовжував залишатися республіканським і після створення в грудні 1922 р. СРСР. В цей період Наркомос УСРР вжив низку заходів для покращення методів керівництва народної осві-

---

¹³¹ Гриценко М.С. Історія педагогіки: навч. посіб. / Гриценко М.С. – К.: Вища шк., 1973. – 447 с.

ти, виховної роботи в школах всіх ступенів; налагодження інспектування шкіл, головними завданнями якого була апробація та узагальнення практичного досвіду; посилення контролю за діяльністю шкіл і роботою вчителів. У квітні 1922 р. було прийнято рішення про створення єдиного інспекторського апарата – головної ланки відділів народної освіти.

Головною метою реформ, що проводилися в галузі народної освіти, було спрямування на її спрощення, здешевлення і наближення до апарату управління¹³². З метою економії коштів у 1922 р. були ліквідовані районні і волосні відділи народної освіти. У результаті злиття більшості повітових відділів народної освіти, охорони здоров'я і соціального захисту з загальними відділами виконкомів, чисельність працівників управління органів народної освіти скоротилась з 47–26 до 3–5 осіб¹³³. Відповідальність за управління освітою в повітах фактично була покладена на інструкторів (затверджені в 1918 р.), в обов'язки яких входило періодичне відвідування шкіл для підтримки зв'язку з органами народної освіти і надання практичної допомоги вчительству.

У квітні 1922 р. в основному були впорядковані місцеві органи народної освіти відповідно до постанови «Про місцеві апарати соціального виховання». Згідно з постановою на весь штат апарату було виділено 3 інструктори у справах шкіл і клубів¹³⁴. Не зважаючи на те, що ці заходи дали певну

---

¹³² Очерки истории педагогической науки в СССР (1917-1980) / под ред.: Н.П. Кузина, М.Н. Колмаковой. – М.: Педагогика, 1986. – 228 с.

¹³³ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: (1917-1967): монографія / А.Д. Бондар, О.Г. Дзевєрін, Б.С. Кобзар [та ін.]. – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.

¹³⁴ Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Борисов Владислав Леонідович. – Дніпропетровськ, 2003. – 190 с.

економію коштів, вони негативно позначились на керівництві школами. Розвиток шкільництва, введення нових навчальних планів, програм, методичних посібників, розроблених Державною Вченою Радою, стали передумовою до переходу від інструктування до інспектування. Проведений в деяких областях країни експеримент з «інспектування» дав позитивні результати, за якими було прийнято інспекторів шкіл іменувати як і раніше – інспекторами народної освіти.

Введення посади інспекторів шкіл викликало великий супротив педагогічної спільноти. Одні вважали, що це відновлення старої назви інспектора-чиновника, другі у зміні назви бачили образ державного контролера і помічника вчителя. Переміг другий напрям, який був закріплений в рішеннях Першої Всеросійської конференції інспекторів народної освіти, яка відбулася у Москві (грудень 1923 р). На конференції діяльність інструкторського апарату було оцінено позитивно, визнано за необхідне створення державної інспекції і достатньою мірою обґрунтовано необхідність організації шкільної інспекції. Для того, щоб розсіяти «страх» перед новим контролюючим органом його адміністративні функції було суворо обмежено. Ці обмеження розглядалися як бар'єр на шляху перетворення інспектора в адміністратора. Таким чином конференція поклала початок введенню в Україні, РРФСР і інших республіках інспекцій шкіл; визначила їх цілі, завдання, організаційну структуру, форми і методи роботи. Водночас на конференції розглядалося питання щодо підвищення кваліфікації інспекторів, форми і методи інспектування. 20 листопада 1923 р. було затверджено перше «Положення про інспектора», у якому було визначено контрольні функції інспекторів. Основні їх обов'язки полягали у здійсненні контролю за виконанням розпоряджень Наркомоса УСРР, нагляду за

адміністративно-педагогічною і фінансово-господарською діяльністю органів і закладів освіти. У 1924 р. були затверджені штати губернських і повітових інспекторів як в УРСР так і в РРФСР¹³⁵.

Загалом, аналізуючи цей період діяльності загально-освітньої системи України, можна зробити висновок, що її прогресивний розвиток дещо призупинився. Про це переконливо свідчать матеріали Всеукраїнської наради завідуючих губернськими відділами освіти, що відбулася в березні 1924 р., зокрема, такі факти: «на 1 квітня 1923 р. школи України охоплювали навчанням не більше 44,9% дітей шкільного віку від 8 до 11 років та 5% – від 12 до 15 років; пересічний час перебування учнів у школах склав 2,7 років; пануючим типом школи в Україні стала школа-трюхлітка; трудові школи-семилітки були головним чином у містах і охоплювали своїм верхнім концентром не більше 5% дитячого населення шкільного віку». Тому учасники наради й зазначали, що «освіта в нашій країні спустилася на початку 1922/1923 навчального року нижче за до воєнний рівень...»¹³⁶. Зменшення кількості шкіл на 10,3%, а дітей у них на 11,5% Наркомос пояснював переведенням шкіл на фінансування з місцевих бюджетів, які не мали змоги здійснювати належні видатки. Для поліпшення справи фінансування закладів освіти Наркомос запропонував так звану «договірну систему», згідно з якою школа укладала угоди з батьками учнів на часткове фінансування освітнього закладу. У 1923 р. за такими угодами працювало 8752 школи із 17 051 (крім Подільської та Київської губернії). Але й це не могло поліпшити ситуацію.

---

¹³⁵ Редько Ф.А. До нових перемог / Ф.А. Редько // Ком. освіта. – 1939. – №10. – С. 27.

¹³⁶ Бубнов А.С. Про систему народної освіти / А.С. Бубнов. – Х.: Всеукр. філ. вид-ва «Робітник освіти», 1930. – 28 с.

4. Зміст і завдання національної освіти в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства

1924–1925 роки були переломними, тому що країна перейшла від боротьби за існування до зміцнення національних позицій, до розгортання загального навчання, до ліквідації неписьменності, поліпшення якості діяльності школи. Починається пошкваллення в школі. Учителство переходить на радянські рейки. Міцніє бюджет. У зв'язку з піднесенням рівня народного господарства зростає справа широких робітничих і селянських мас до навчання. Мережа культурно-освітніх установ не змогла задовольнити потреби в освіті трудящих мас. Попит на освіту свідчить про те, що країна культурно визріває, що вона є самодіяльна сила, яка підносить культурно-освітнє будівництво в країні¹³⁷.

На виконання постанови ВУЦВК і РНК УРСР Наркомос УРСР розробив у 1925 р. орієнтований п'ятирічний план здійснення загального обов'язкового навчання (з 1925/1926 по 1929/1930 н.р.). Це сприяло розгортанню шкільної мережі, швидкому зростанню кількості учнів початкової школи. У 1925/26 н.р. функціонували – 96 400 шкіл, в яких навчалось 7 852 000 учнів (а в 1914/15 н.р. в усіх початкових школах навчалось 7 030 000 учнів); у 1927/28 н.р. – 10 007 800 учнів¹³⁸.

Відчутні позитивні зрушення щодо зростання учнівських контингентів початкової школи пояснюється тим, що партійні і радянські органи, вся громадськість багато ува-

---

¹³⁷ Марков В.И. Советская система образования УССР: (Материалы к истории развития системы народного образования УССР) / В.И. Марков. – Саратов: б.н.в., 1928. – 65 с.

¹³⁸ Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – К.: Держ. видав-во України, 1927. – 126 с.

ги приділяли будівництву шкіл. Велика кількість шкільних будинків під час війни та інтервенції була зруйнована, частина була непридатною для навчання дітей. За даними Статистичного Управління УРСР, на 1 грудня 1925 р. 37,1% початкових шкіл мали лише по одній класній кімнаті. Близько 20 % шкіл I концентру і 40 % – II концентру проводили навчання в дві зміни. Фонд наявних шкільних приміщень здебільшого не відповідав мінімальним санітарним вимогам. Переважна більшість шкіл не мала кабінетів, майстерень, бібліотек. Зважаючи на це, уряд Української РСР і місцеві органи влади з кожним роком виділяли все більше й більше коштів на будівництво шкільних приміщень¹³⁹.

Водночас з розвитком системи народної освіти здійснювалися заходи щодо зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл. Гостро стояло на той час питання про забезпечення шкіл підручниками і зошитами. Часто один підручник припадав на 4 – 5 учнів. Партія і уряд вжили всіх заходів, щоб забезпечити школи підручниками і зошитами. Вже в 1925/26 н.р. кожний учень на Україні мав у середньому по 4 підручники, тоді як у дореволюційний час на одного учня припадало в народних школах 2,5 підручника. В 1924 – 1929 рр. в Україні було видано 694 назви підручників тиражем 29 640 050 примірників¹⁴⁰.

Достатня увага приділялася партією та урядом забезпеченню шкіл педагогічними кадрами і поліпшенню матеріального становища вчителів. У 1926/27 н.р. заробітну плату вчителям було підвищено. Учителі почали одержува-

---

¹³⁹ Тези докладів і резолюцій Всеукраїнської наради завгубвно (1925) // Бюл. Народного комісаріату освіти. – 1925. – 15 лип. (№ 1). – С. 1-39.

¹⁴⁰ Матеріали державного науково-методологічного комітету // Путь просвещения. – № 56: дод. 1-28. – Х. Наркомос УСРР, 1925. – 28 с.

ти надбавку до зарплати за вислугу років. Значно поліпшилось медичне їх обслуговування. Партиїні і радянські органи контролювали своєчасність виплати заробітної плати працівникам освіти, забезпечення їх паливом тощо.

У центрі уваги питання народної освіти стояли в роботі XV з'їзду партії (грудень 1927 р.). У директивах XV з'їзду ВКП(б) щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства одним із найважливіших завдань визначено здійснення загального обов'язкового початкового навчання. Докладаючи зусиль щодо реалізації рішень XV з'їзду ВКП(б), партійні організації України домоглися значних успіхів у розширенні мережі шкіл і охопленні навчанням дітей шкільного віку. У 1927/1928 н.р. загальне обов'язкове початкове навчання дітей України було в основному здійснене у містах і наближалось до завершення в сільських місцевостях. Загалом у цьому році навчанням у початковій школі було охоплено 2097,4 тис. осіб, що становило 93,7% дітей шкільного віку.

Важливою й раціональною віхою в системі управління початковою освітою було видання у 1927 р. Наркомосом нових навчальних програм. Реалізація цих програм передбачала забезпечення обов'язкового мінімуму систематичних знань і навичок з рідної мови, математики та деяких інших предметів. Якщо вивчення комплексних тем не забезпечувало засвоєння учнями обов'язкового мінімуму знань і навичок, дозволялося проводити додаткові уроки. Тобто, програми дозволяли те, що окремими школами фактично вже здійснювалось на практиці. Цей захід, звичайно, не повністю усував недоліків комплексних програм, але все ж відкривав певну можливість для підвищення якості знань учнів, особливо з найголовніших предметів початкового навчання — рідної мови й арифметики. Цією можливістю

широко скористались школи і це вплинуло позитивно на рівень знань учнів¹⁴¹.

Нажаль, позитивний початок, покладений програмами 1927 р. (вимоги щодо опанування учнями певного мінімуму систематичних знань), не дістав у подальшому відповідної підтримки з боку Наркомосу. У 1929 р. він видав нові комплексно-проектні програми, які не тільки не скасовували, а й посилювали недоліки та огріхи попередніх (комплексних) програм. У числі проектів були такі, наприклад, як «Допоможімо фабриці або заводові виконати промфінплан», «Навчимося розводити курей» і т. ін.¹⁴². Впровадження в практику шкіл комплексно-проектних програм, пов'язане із застосуванням так званого «методу проектів», на чому посилено наполягали представники «теорії відмирання школи», заподіяло радянській школі серйозної шкоди, штовхало її на шлях, не сумісний з інтересами Радянської держави. Але ці програми і невіддільний від них метод проектів не дістали широкого застосування в практиці масової школи.

Не менш важливою була проблема забезпечення шкіл підручниками та навчальними посібниками. Без них навчальна діяльність школи успішною бути не могла. Та незважаючи на цей цілком очевидний факт Наркомос не зробив усього необхідного для забезпечення шкіл новими повноцінними підручниками, що мали систематичний виклад навчального матеріалу з кожного предмета. Щоправда, у 1928 р. було складено списки підручників, які рекомендувалися школам для використання, а також організовано складання і видання нових підручників. Проте

---

¹⁴¹ Розпорядження по народній освіті УСРР (10 січня – 27 грудня 1927) // Ф. 166, оп. 7, спр. 239, 239 арк.

¹⁴² Програма школи – на широке обговорення // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». – 1929. – 30 січ. (№4/5). – С. 1.

лінія Наркомосу щодо підручників була також хибною, як і щодо програм. Наркомос заперечував потребу в стабільних підручниках із систематичним розміщенням матеріалів, які треба було вивчати з кожного предмета. Він вважав більш правильним застосування замість стабільних підручників робочі книги, журнали-підручники, газети-підручники та інші посібники, в яких є матеріал, яким може скористатися школа у тому чи іншому випадку¹⁴³.

Щодо організаційних форм і методів навчання то протягом окресленого періоду в школах I ступеня продовжувала діяти класно-урочна система навчальних занять. Були намагання деяких діячів педагогіки і народної освіти запровадити в практику радянської школи «нові» організаційні форми навчальної роботи, запозичені з арсеналу буржуазної школи. Наприклад, Далтон-план серед учителів шкіл I ступеня підтримки не зустрів. Лише окремі дисципліни школи пробували замість класно-урочної форми застосувувати Далтон-план або «лабораторно-бригадний метод» (трохи змінений Далтон-план). Навчальні заняття за даної організаційної форми будувалися так: учні діставали від учителя завдання (кожне завдання відповідало певній темі або розділові програми), в яких зазначалися основні питання, а якщо вимагалось, то й задачі, а також джерела, на основі вивчення яких учні повинні були дати відповіді на поставлені питання і розв'язати задачі. На основі цих завдань учні працювали самостійно, користуючись лише порадами і вказівками вчителя, якщо зустрічались труднощі, а потім звітували перед учителем про виконання завдання. Робота щодо виконання завдань здійснювалася кожним учнем окремо (Далтон-план) або невеликими гру-

---

¹⁴³ Про підручники: постанова Наркома НКО т. Скрипника від 10 січ. 1929 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1929. – № 10. – С. 132.

пами (бригадами), зазвичай, з 3-5 чоловік («лабораторно-бригадний метод»). Порівняно широкого розповсюдження набрали ці форми, особливо «бригадно-лабораторний метод», у школах II ступеня.

Основний недолік зазначених «нових» організаційних форм навчальних занять полягав у тому, що вони скасовували провідну роль учителя в навчальному процесі; вчитель перетворювався на консультанта, помічника учнів в їх самостійній роботі, а навчання учнів фактично перетворювалося в самоосвіту. Все це, звичайно, негативно впливало на ефективність навчальних занять. До методів навчання, що застосовувалися у цей період в школі I ступеня, належали: екскурсія, спостереження, письмові і графічні вправи, робота з книгою, окремі лабораторні досліди (пророщування насіння, розширення тіл при нагріванні, розгинання кроля для наочного вивчення будови його організму тощо), досліди на пришкольній ділянці, слово вчителя (розповіді, пояснення, бесіда).

Вміле застосування різноманітних методів забезпечувала початковій школі успішне розв'язання поставлених перед нею навчальних завдань. Проте в практиці шкіл не завжди можна було відмітити цілком вміле користування всіма перерахованими методами. Нерідко спостерігалось захоплення екскурсіями, дослідами на пришкольній ділянці і графічними роботами (креслення діаграм, схем) і недооцінка розповіді вчителя. Це призводило до неекономного витрачання сил учнів і навчального часу і штовхало учнів на шлях поверхового вивчення окремих розділів програми.

Слід зазначити, що зусилля в реалізації завдань українізації Наркомат освіти спрямував на школу. Цілком справедливо зазначає С. Сірополко, що «саме в галузі початкової та середньої освіти найбільш повно втілювалися в життя всі задуми українських націонал-комуністів, саме

тут найбільш послідовно здійснювалася політика коренізації. Керівництво Наркомату освіти намагалося досягти такого стану, щоб діти в Україні могли навчатися рідною мовою. Поряд з цим ставилася мета покінчити з русифікацією освіти»¹⁴⁴. Головні зусилля в справі українізації школи М.О. Скрипник спрямував на збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання і в цьому досяг вагомих результатів. Уже 1 вересня 1927 р. до шкіл з українською мовою навчання було зараховано 94% від загальної кількості українських дітей. У 1929 р. цей показник збільшився до 97,2%¹⁴⁵. На початку 1932/1933 н.р. українська мова навчання стала головною в школах України, її вивчали 89,4% учнів, хоч українського населення було лише 83%. С. Сірополко пояснює це тим, що «в багатьох селах українські школи обслуговують не лише дітей української національності, а також дітей інших національностей, для яких не може бути утворено окремої школи з рідною викладовою мовою через малу кількість дітей неукраїнської національності. За даними статистичного перепису на 15.XII. 1927 р. в українських школах I-го концентру навчали росіян 36928 дітей, євреїв – 25 398, поляків – 17747 і т.д., а в українських школах 2-го концентру навчали росіян 8576, євреїв – 20640, поляків – 2481 і т.д.»¹⁴⁶.

Українізація освіти в країні значною мірою сприяла ліквідації неписьменності. Кількість неписьменних зменшилася з 47% у 1924 р. до 8% у 1934 р. Ці успіхи також можна віднести до заслуг Наркома М.О. Скрипника.

---

¹⁴⁴ Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с.

¹⁴⁵ Шарпаций В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927-1933 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.02.02. / Шарпаций В.Г. – Київ, 1994. – 184 с.

¹⁴⁶ Сірополко С. Історія освіти на Україні / С.Сірополко. – Л.: Держ. видав-во України, 1937. – 174 с.

Адже у 1928 р. серед населення України було 3,5 млн. неписьменних. Нарком таку ситуацію пояснював тим, що до нього «ліквідація неписьменності провадилась апаратним шляхом. НКО одержував суми та розподіляв їх, і зробити сам нічого не міг»¹⁴⁷. Він вважав, що ліквідацію неписьменності потрібно було здійснювати шляхом ліквідації «трьох величезних диспропорцій»: загальної неписьменності, неписьменності серед жінок, «ріжниці в темпі розвитку неписьменності в місті й на селі»¹⁴⁸. Окрім цього, він вважав, що «до ліквідації неписьменності треба підійти новими шляхами, а новий шлях – це робота через робітничі організації, через кооперативні організації, через профспілки тощо. Завдання НКО полягало не лише в тому, щоб дістати гроші від держави, поповнити бюджет, а у тім, щоб притягти до цієї справи всі радянські й суспільні організації. Треба притягти не лише засоби їхні, не лише грошову допомогу від них мати, а живу допомогу...»¹⁴⁹. Це йому вдалося, можливо, тому, що Нарком освіти входив до складу комісії з даного питання, яку було створено спеціальним рішенням політбюро ЦК КП(б)У.

Особливо пошавилася робота в цьому напрямі після прийняття постанови ВУЦВК й РНК УСРР «Про заходи до ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР»¹⁵⁰. У постанові визначено термін, упродовж якого всі особи віком від 17 до 35 років мали зліквідувати

---

¹⁴⁷ Скрипник М. Чергові завдання народної освіти / М. Скрипник // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 4-7.

¹⁴⁸ Скрипник М.О. Загальне навчання та політехнізація шкіл / М.О. Скрипник // Ком. освіта. – 1931. – № 2/3. – С. 6-24.

¹⁴⁹ Скрипник М.О. Реконструкція країни і перебудова школи. – Харків: Радянська школа, 1932. – С. 60.

¹⁵⁰ Про заходи до ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР: постанова ВУЦ ВК і РНК УСРР від 3 лип. 1929 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти. – 1929. – № 28. – С. 9-22.

свою неписьменність (2–3 роки), а протягом року потрібно було «зліквідувати неписьменність серед дорослої трудящої людності віком 17, 18, 32, 33, 34, 35 років». Основна роль в організації цієї роботи належала Наркомату освіти на чолі з М.О. Скрипником. Нами досліджено, що упродовж 1928–1933 рр. питання про ліквідацію неписьменності на засіданнях Наркомосу розглядалося у тому чи іншому аспекті не менше 20 разів. Але й ці дані не можна вважати точними, тому що багато архівних документів періоду 1933–1937 рр. було знищено. Та навіть наведені показники змін в питанні ліквідації неписьменності вражають.

Аналіз документальних джерел дає підстави для висновку, що в роки, коли М.О. Скрипник очолював Наркомат освіти, було навчено грамоти понад 3 млн. чол. дорослого населення, а також проведено роботу з 2,1 млн. малописьменних. Виступаючи на XII Всеукраїнському з'їзді Рад (1930 р.), М.О. Скрипник зазначав, що «в Україні ми маємо зараз 78,6% письменних чоловіків і 52,8% письменних жінок», тоді як «в 1897 р. в Україні було 36,5% письменних чоловіків і 11,7% жінок»¹⁵¹.

Чимало зусиль докладав М.О. Скрипник і для розв'язання проблеми вчительства, що потребувала особливої уваги через кілька причин. По-перше, як ми вже зазначали, учителів катастрофічно не вистачало, особливо у зв'язку з розгортанням боротьби з неписьменністю та активізацією процесів охоплення дітей обов'язковим навчанням. Показовим щодо цього є дані про потребу в учителях. Наприкінці 1927/1928 н.р. Наркомос ставив завдання підготувати протягом «5 років 34 тис. педагогів, у той час як за попередні три роки випуск педвузів дав лише

---

¹⁵¹ Скрипник М. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР: доповідь на Всесоюзній партійній нараді 27 квіт. 1930 р. / М. Скрипник. — Х.: Пролетар, 1931. — С. 412-420.

10 тис.»¹⁵². Від нестачі вчителів особливо потерпала сільська школа. М.О. Скрипник писав: «... тепер учителі дефіцитний крам. Так, як у нас дефіцитний крам чорний метал, шкіра, чавун, так і дефіцитним крамом стає вчитель...»¹⁵³. По-друге, початок «наркомунання» М.О. Скрипника збігся зі зміною політичних настроїв в учительському середовищі. Серед педагогів спостерігалось зростання антирадянських настроїв через низьку заробітну плату, погіршення матеріально-побутового становища: «у деяких районах учителі протестували проти виборів комуністів до керівництва профспілки Рабос, мотивуючи це тим, що партія не дбає про життя учительства. Велись розмови, що радянська влада експлуатує вчителів...»¹⁵⁴.

Ситуація, що склалася в учительському середовищі, потребувала розробки та реалізації невідкладних заходів. Велике значення для її поліпшення мало підвищення зарплатні вчителям початкової школи в 1927 р. удвічі, а також на 80% учителям старших класів. У прийнятті такого рішення чималу роль відіграв М.О. Скрипник. Водночас до вчителювання почали залучати багатьох представників безробітного населення, які мали відповідну освіту. Як писав Нарком, «поставлено завдання перекваліфікації розумової праці – безробітних, якщо у них є достатня кваліфікація, щоб послати їх учителями»¹⁵⁵. І, нарешті, постійною турботою

---

¹⁵² Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927–1928 р. / М. Авдієнко // Рад. освіта. – 1928. – № 10. – С. 7-26.

¹⁵³ Коган Л. З життя сільської школи та сільського вчителя / Л. Коган. – К.: Радянська освіта. – 1928. – №2. – С. 57.

¹⁵⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус, 1992. – С. 46.

¹⁵⁵ Скуратівський Д. Освіта в системі соціалістичного будівництва / Д. Скуратівський // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». – 1931. – 10 жовт. (№ 41). – С. 6–8.

М.О. Скрипника було збільшення кількості студентів у вищих та середніх педагогічних школах. Так, за 1926–1932 рр. мережа педагогічних інститутів у республіці зростає з 12 до 46, технікумів – з 59 до 84. Кількість студентів у них збільшилася відповідно з 14,3 до 47,9 тис. чоловік. В окремих округах при педтехнікумах почали діяти курси підготовки вчителів початкових класів. Створювалася система заочної педагогічної освіти. У 1924–1929 рр. в Україні було видано 694 назви шкільних підручників тиражем 29 640 050 примірників¹⁵⁶. Зміцнення навчально-матеріальної бази початкових шкіл, виділення дедалі більших асигнувань на освіту давало змогу розширювати шкільну мережу, збільшувати учнівські контингенти. Динаміка розширення мережі шкіл в Україні ілюструється даними (див. додаток 5).

З кожним роком все більше ставало семирічних шкіл. У 1927 р. більшість районів УСРР мали по 4 семирічні школи. Зростало й число шкіл з українською мовою навчання. У 1927 р. їх було 80,7%¹⁵⁷. Це видавалося великим завойованням Жовтня, який поклав край національному гніту. Неухильно зростали контингенти учнів у початкових та семирічних школах (див. додаток 6).

У багатьох містах і промислових центрах майже всі діти були охоплені навчанням у школах. В цілому навчалася 80% дітей шкільного віку. Проте відсів дітей із шкіл все ще був великим. Розвиток соціалістичного будівництва і зв'язані з цим величезні завдання щодо підготовки кадрів, ліквідації культурно-технічної відсталості, комуністичного виховання широких мас вимагали якнайшвидшого прове-

---

¹⁵⁶ Історія Української РСР : у 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 253.

¹⁵⁷ Усенко В. Развитие школьного образования на Украине / В. Усенко // Народное образование. – 1977. – № 10. – С. 19.

дення загального обов'язкового навчання як найважливішої передумови культурної революції.

У 1927 р. Наркомос УРСР затвердив новий навчальний план для початкових шкіл, у якому було реалізовано знаннєво-професійний аспект управління їх діяльністю (див. додаток 7). Про це свідчить внесення в навчальний план різноманітних предметів, спрямованих на забезпечення оптимального обсягу знань учнів з основ наук та на набуття практичних виробничих навичок і умінь роботи в майстернях.

На порядку денному стояло питання про запровадження загального обов'язкового навчання, яке відображено в рішеннях X з'їзду КП(б)У (1927 р.) «Про завдання культурного будівництва на Україні» та в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства Української СРР (1928-1932 рр.). Накреслюючи їх, партія виходила з того, що план культурного будівництва повинен тісно пов'язуватися з індустріалізацією країни і бути невід'ємною частиною загального плану соціалістичної перебудови країни¹⁵⁸.

Здійснення загального навчання в Українській РСР, як і в інших союзних республіках, стало можливим тільки пізніше, коли було створено відповідну матеріальну базу. У перші роки відбудови народного господарства країни органам народної освіти доводилось долати значні труднощі. Державні асигнування на народну освіту були ще недостатніми, школи по суті не мали сталого бюджету. За цих умов виникла потреба у постійній матеріальній допомозі школам з боку громадськості.

Однією з дієвих форм допомоги було так зване патрунування, яке здійснювали промислові підприємства великих міст над школами. У Харкові, наприклад, патронатом

---

¹⁵⁸ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан народної освіти на Україні // Шлях освіти. — 1927. — № 1 (57). — С. 139-142.

було охоплено 24% шкіл. У Дніпропетровську – 37%; у Кривому Розі – 38%. На Київщині і Поділлі чимало шкіл патрунували цукрові заводи. Широко практикувалося й шефство підприємств та установ над школами і дитячими закладами. Шефи ремонтували шкільні будинки, завозили паливо, виділяли кошти на утримання буфетів і їдалень при школах, допомагали учням одягом, взуттям та ін.¹⁵⁹. Наприклад, тільки у 1928 р. було споруджено 64 великі шкільні приміщення в Києві, Харкові, у промислових центрах, а також 702 приміщення для початкових шкіл.

Серед багатьох справ, які встиг зробити М.О. Скрипник, очолюючи Наркомат освіти України, була така, яка мала вирішальне значення для розвитку освітньої системи української держави. Йдеться про те, що він поставив крапку в багаторічному змаганні між російським та українським урядами в уніфікації освітніх систем України та Росії. Постанову про необхідність уніфікації освітніх систем Росії й України було схвалено XI Всеукраїнським з'їздом Рад (травень 1929 р.). Рішення про створення єдиної системи освіти в СРСР прийняла Друга всесоюзна партійна нарада з питань освіти (квітень 1930 р.). Перед учасниками цього зібрання, як і 8 років тому, виступив Нарком освіти УСРР. Але якщо Г.Ф. Гринько зміг переконати учасників Першої партійної наради у перевагах української освітньої системи, то М.О. Скрипник гаряче відстоював ідею уніфікації, заявивши, що «уніфікувати систему народної освіти стало завданням потрібним і практично можливим»¹⁶⁰.

---

¹⁵⁹ Зільберштейн В.І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В.І. Зільберштейн, В.О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917-1967): республік. Наук-метод. зб. Сер. Педагогіка, 1968. – Вип. 5. – С. 57-67.

¹⁶⁰ Скрипник М. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР: доповідь на Всесоюзній партійній нараді 27 квіт. 1930 р. / М. Скрипник. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 412.

Більше того, він обґрунтував цю ідею, виходячи з того, що «хоч протягом 10 років точилася гостра боротьба між двома системами, російською та українською, і з приводу цього було скільки завгодно балачок, проте в розбіжностях між двома системами жодного грама, жодної йоти національного не було...», а «нові умови господарського розвитку поставили перед нами завдання створити нову єдину систему народної освіти»¹⁶¹.

М.О. Скрипник спробував визначити також і характерні риси єдиної освітньої системи. Подамо кілька цитат з його виступу на Другій Всесоюзній партійній нараді: система освіти «...мусить бути єдина в тому розумінні, що не може бути відомчою»..; «єдина система народної освіти повинна охоплювати всі форми єдиної продукції, духовного впливу на маси, всі шляхи і способи виховувати нову, здатну боротися за комунізм і творити людину комунізму..; «...єдина система народної освіти повинна бути гнучкою»..; «кожна ланка єдиної системи народної освіти повинна мати на увазі загальні завдання»..; «кожна ланка вікового складу повинна мати своє зв'язане з виробництвом настановлення і рівночасно вести до дальшого ступеня, бути спрямована до того, щоб у самій системі об'єктивні можливості були спрямовані на те, щоб кожен трудящий міг стати кваліфікованим членом суспільства й виробництва, міг набути всі ті знання, яких тільки дана суспільність досягла...»¹⁶².

Таким чином, М.О. Скрипник, виконуючи волю московського керівництва, поставив довгоочікувану росій-

¹⁶¹ Скрипник М. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР: доповідь на Всесоюзній партійній нараді 27 квіт. 1930 р. / М. Скрипник. — Х.: Пролетар, 1931. — С. 420.

¹⁶² Скрипник М.О. Завдання культурного будівництва на Україні: доповідь на X з'їзді КП(б)У / М.О. Скрипник. — Т. 2. — Х.: Пролетар, 1931. — С. 109.

ським Наркомосом крапку в історії української системи освіти. Розпочався шістдесятирічний період функціонування радянської системи освіти на території України.

У 20-х роках ХХ ст. відбувалися радикальні зміни суспільних, соціально-економічних і політичних умов, які викликали відповідні зміни в освітньому просторі. Наслідки воєнної інтервенції та громадянської війни в Україні вплинули і на фінансове та матеріально-технічне забезпечення початкової освіти. Фінансування шкіл було вкрай обмеженим і тому урядовим установам довелося залучати приватні кошти населення регіону на їх утримання та заробітну плату вчителям. На I Всеукраїнській нараді (25 березня 1920 р.) завідуючих губернськими відділами освіти обговорювалося завдання «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи...», в складі якої була початкова школа. Зміст початкової освіти, починаючи з 1920/21 н.р., визначався планами і програмами, розробленими на місцях губернськими і повітовими відділами народної освіти. Ці документи були не обов'язковими, а лише орієнтовними.

Сутність політики влади і Наркомосу цього періоду відносно вчительства України полягала у підготовці нових кадрів педагогічного персоналу в системі середніх та вищих педагогічних закладів (ІНО). Окрім цього, Наркомос організував на базі вчительських семінарій і деяких колишніх середніх шкіл вищі 3-річні педагогічні курси, поставивши завдання у 1927/28 н.р. підготувати протягом п'яти років 34 тис. педагогів, у той час як за попередні роки було підготовлено лише 10 тис. учителів.

Завдяки успіхам у розвитку економіки країни неухильно поліпшувалася матеріальна база школи, в т.ч. асигнування на утримання початкових шкіл. Якщо у 1922/23 н.р. на народну освіту в республіці було асигновано 16 340 тис.

крб., то в 1923/24 н.р. асигнування було збільшено до 37 967 тис. крб., тобто вдвічі більше коштів.

Знаменним фактором цього періоду було проголошення рішення X з'їзду Рад (1923/24 н.р.) щодо впровадження в Україні загального обов'язкового початкового навчання. Державно-громадськими органами управління освітою активно підтримувалася політика українізації нижчої школи. На перше вересня 1927 р. початкові школи з українською мовою охоплювали 94% українських дітей шкільного віку, а у 1929 р. – 97,2%. Українізація системи освіти сприяла ліквідації неписьменності, яка зменшилась протягом 10 років (1924-1934 рр.) з 47% до 8% від загальної кількості дітей шкільного віку.

Наприкінці 20-х років ХХ століття гостро постала проблема уніфікації освітніх систем Росії й України, необхідність розв'язання якої була проголошена рішенням ХІ Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1929 р.). На ІІ Всесоюзній партійній нараді з питань освіти (квітень 1930 р.) було ухвалено рішення про створення єдиної системи освіти в СРСР. Нарком М.О. Скрипник гаряче відстоював ідею уніфікації системи народної освіти.

Питання для самоконтролю

1. Погляди на освіту й виховання суспільно-політичного діяча М.О. Скрипника.
2. Боротьба М.О. Скрипника за створення єдиної української школи.
3. Роль М.О. Скрипника у втілення ідей українізації в систему освіти.
4. Проаналізуйте позитивні сторони й проблеми розвитку освіти, виховання в УНР.
5. Які особливості впровадження Дальтон-плану в шкільній освіті у 20-30-і роки ХХ ст.?

6. Чи використовувався «метод проектів» у шкільній освіті у 20-30-і роки ХХ ст.?

Творчі завдання

1. У чому полягає спільність поглядів громадських діячів, просвітителів, педагогів цього періоду?
2. Яке значення мають педагогічні ідеї педагогів і прогресивних діячів цього періоду на сучасному етапі? Доведіть чи спростуйте їх актуальність.
3. Складіть детальну хронологію найважливіших подій в історії України в цілому та освіті зокрема у 20-40-і роки ХХ ст.
4. У чому переваги й недоліки введення бригадно-лабораторної системи навчання?

ДОДАТКИ

Додаток 1

Кількість опублікованих навчально-педагогічних книг в Україні (1918 р.)

Книги	Всього назв книг	Примірників, (тис. шт.)
Букварі	8	327
Читанки, хрестоматії	19	338
Граматики	24	505
Різні підручники	35	695
Бібліотека вчителя	25	107
Всього	111	1972

Додаток 2

Розподіл за округами дітей шкільного віку, забезпечених навчанням у нижчій початковій школі в 1919 р.

Регіон	Кількість				% дітей шкільного віку, які забезпечені однокласною школою	кількість дітей, які залишились поза школою	% дітей, які залишились поза школою, від загального числа
	дітей шкільного віку	необхідних шкільних комплектів	наявних шкільних комплектів				
			1 кл.	2 кл.			
Київщина	46153	9230	4880	533	59	193491	41
Чернігівщина	363021	7259	5053	110	70	105429	60
Харківщина	425211	8504	6901	317	81	80161	19
Полтавщина	372095	7444	6258	141	84	59195	16
Катеринославщина	363559	7269	6870	205	97	29288	3
Херсонщина	351826	7037	4586	288	65	107566	35
Поділля	394701	7897	3938	126	51	191501	49
Волинь	378711	7574	3415	277	45	208061	55
Холмщина	126662	3253	1756	111	54	74862	46
Полісся	81675	1633	918	28	56	35775	44
Разом	3354995	67100	44575	21326	67,7	1085329	32,3

Додаток 3

Відсоток письменних дітей 8-11 років в Україні в 1920 р.

Губернії	% письменних 8-11 років		
	Обох статей	Чоловічої статі	Жіночої статі
Полтавська	53,5	40,8	29,8
Кременчуцька	32,2	37,4	27,0
Миколаївська	30,7	32,8	28,5
Харківська	26,6	29,7	23,5
Чернігівська	26,2	31,3	21,1
Київська	23,1	26,5	19,8
Разом	28,0	31,9	24,2

Додаток 4

Витрати на освіту в УРСР (тис. крб.)

Види витрат	Роки		
	1923 - 1924	1927 - 1928	1932
Державний бюджет	14,4	44,6	187,4
Місцевий бюджет	25,0	95,3	388,0
Разом	39,4	139,9	575,4

Додаток 5**Динаміка розширення мережі шкіл в Україні (1925-1930 рр.)**

Навчальні роки	Школи		
	початкові	семирічні	разом
1925/26	16 096	1855	17 951
1926/27	16 713	2066	18 779
1927/28	17 832	2531	20 363
1928/29	17 487	2958	20 445
1929/30	17 944	3390	21334

Додаток 6**Динаміка зростання контингенту учнів у початкових та семирічних школах у 1927-1931 рр.**

Навчальні роки	Кількість учнів		
	у початкових школах	у семирічних школах	разом
1927/28	1 562 951	885 093	2 448 044
1928/29	1 585 814	953 747	2 539 561
1929/30	1 776 155	1 110 970	2 887 125
1930/31	2 003 376	1 704 724	3 708 100

Додаток 7**Навчальний план для початкових шкіл на 1927-1928 н.р.**

№ з/п	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у групах			
		I	II	III	IV
1	Розвиток мови і письма (в комплексах і поза ними)	12	12	9	9
2	Російська мова, а в школах з російською мовою навчання – українська мова (в комплексах і поза ними)	-	-	4	4
3	Лічба (в комплексах і поза ними)	7	7	7	7
4	Фізичні вправи	2	2	2	2
5	Співи	3	3	2	2
6	Практичні роботи в майстернях, ліплення, малювання, близькі екскурсії, праця на городі і т.д.	3	3	3	3
7	Години громадської і політичної роботи	3	3	3	3
Разом		30	30	30	30

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 24 лютого 1919 р. Ухвалений Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці // Вістн. Держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. 25 квітня 1919 р. – Вип. XIV. – С. 105-112 .
2. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927-1928 р. / М. Авдієнко // Рад. освіта. – 1928. – № 10. – С. 7-26.
3. Березівська Л. Д. Розробка Наркомосом УРСР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. – 2007. – №1. – С. 9-19.
4. Березівська Л. Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917-1920) / Л. Д. Березівська // Зб. Наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В. Г. Кузь [та ін.]. – К.: Наук. Світ, 2002. – С. 51-64.
5. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в період гетьманату П. П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. – 2006. – № 2. – С. 4-15.
6. Березняк Є. С. Керівні матеріали про школу / Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. – К.: Рад. школа, 1996. – 551 с.
7. Білоділ І. К. На шляху перебудови школи / І. К. Білоділ. – К.: Рад. шк., 1959. – 81 с.
8. Бойко О. Д. Історія України: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Д. Бойко, – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – 568 с.
9. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917 – 1967) / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 226 с.
10. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Борисов Владислав Леонідович. – Дніпропетровськ, 2003. – 190 с.

11. Бубнов А.С. Про систему народної освіти / А.С. Бубнов. – Х.: Всеукр. філ. вид-ва «Робітник освіти», 1930. – 28 с.
12. Бухало С.М. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Укр. Держ. вид-во, 1945. – 15 с.
13. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.
14. Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен: Центр. комітет СУМ, 1957. – 48 с.
15. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В.Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
16. Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – 1918. – 21 квіт.; 25 квіт.; 27 квіт; Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 листоп., 28 листоп.; Нова Рада: орган Центральної Ради. – 1917. – № 20; Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура / Д.Ф. Розовик // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 91-92.
17. Ганджій А. Напередодні загального обов'язкового навчання / А. Ганджій. – К.: Радянська освіта, 1925. – № 8-9. – С. 3-13.
18. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374с.
19. Гончаренко С.У. Концепція загальної середньої освіти і всебічний розвиток особистості / С.У. Гончаренко // Рад. шк. – 1998. – № 10. – С. 77.
20. Гринько Г. Соціальне виховання дітей / Г. Гринько // Порадник по соц. вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1921. – Вип. 1. – С. 5-23.
21. Гриценко А.П. Документи фонду Генерального секретарства освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження / А.П. Гриценко // Укр. істор. журнал. – 1997. – №3. – С. 22.
22. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М.С. Гриценко. – К.: Рад. шк., 1996. – 230 с.
23. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М.М. Гриценко // Розвиток нар. освіти і

- пед. Науки в Укр.. РСР 1917-1957: наук. Зап. Сер. Педагогіка. – К.: Рад. шк., 1957. – Т. 4. – С. 5-135.
24. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. – К.: «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
  25. Даниленко В.М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920): з хроніки подій / В.М. Даниленко, О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.
  26. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924 – 1925 рік. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 163 с.
  27. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5-6. – С. 47.
  28. Дроб'язко П. Українська національна школа: витоки і сучасність: Посібник. – К.: Академія, 1997. – 81 с.
  29. Жуковський А. Попередні підсумки місячника громадського огляду загального навчання та політехнізації шкіл на Україні // Радянська освіта. – 1931. – № 2. – С. 55.
  30. Завальнюк О.М. І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний університет (1918 – 1920) / О.М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Т.2. – С. 150.
  31. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М.Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. – 212 с.
  32. Затонський В.П. Національна проблема на Україні, архів, 1927 р. / В.П. Затонський. – К.: Рад. шк. – С. 75.
  33. Затонський В. Усунути хиби в школі / В. Затонський // Ком. освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 11-25.
  34. Збірник декретів, постанов, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – Вип. 1. – 60 с.
  35. Збірник документів у розвиток постанови ЦК ВКП(б) про початкову та середню школу / упоряд.: Ю. Г. Черченко, О. М. Кошель. – Х.: Рад. шк., 1932. – 168 с.

36. Зільберштейн А. Система народної освіти / А. Зільберштейн, В. Ястржембський. – Х.: ДВУ, 1929. – С.187.
37. Зільберштейн В.І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В.І. Зільберштейн, В.О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917-1967): республік. Наук-метод. зб. Сер. Педагогіка, 1968. – Вип. 5. – С. 57-67.
38. Іванов Ю. Обов'язкове навчання на Україні / Ю. Іванов. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1931. – 44 с.
39. Історія України: нове бачення: у 2-х т. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С. 350.
40. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 253.
41. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 450.
42. Ключев І. Реформа системи народного образования в Государственной Думе: проект реформы сред. шк. / И. Ключев // Русск. шк. – 1920. – № 6/9. – С. 70-87.
43. Коган Л. З життя сільської школи та сільського вчителя / Л. Коган. – К.: Радянська освіта. – 1925. – №2. – С. 57.
44. Кодекс Законів о народном просвещении УССР, утверждённый ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х.: Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 767 с.
45. Колісниченко Н.П. Освітня діяльність земств (1917-1920 рр.) / Н.П. Колісниченко, Ж.Д. Ільченко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – С.118-126.
46. Коляска І.В. Освіта в радянській Україні / І.В. Коляска. – Торонто, 1970. – 246 с.
47. Косіор С.В. В боротьбі за перемогу соціалізму (від XVI до XVII з'їзду ВКП(б): доповідь на XII з'їзді КП(б)У про роботу ЦК ВКП(б) / С.В. Косіор. – Б. м., 1934. – С. 40.
48. Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні / С.В. Косіор // Ком. освіта. – 1933. – № 9. – С. 11-46.

49. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки: курс лекцій / В.П. Кравець. – Т.: Рад. шк., 1994. – С. 249.
50. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930). – Мюнхен, 1956. – С. 21.
51. Крушельницький А. Шкільне питання на Україні / А. Крушельницький // Нова Громада. – 1923. – Ч. 1. – С. 60.
52. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець – Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.
53. Культурне будівництво в Україні: статистичний довідник. – Х.: Держ. вид-во України, 1936. – С. 38.
54. Культурне будівництво в Українській РСР: найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр.: збірник документів. – Т. 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1960. – 881 с.
55. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Липинський Віталій Володимирович. – Донецьк, 2001. – 393 с.
56. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України : в 2-х т. – Т. 1 (1917-1943 рр.): [моногр.] / І.Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с.
57. Майборода В.К. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні // Вісник Академії педагогічних наук України. – 1993. – № 1. – С. 71-79.
58. Майборода В.К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В.К. Майборода, С.В. Майборода // Рідна шк., –1992. –№ 11. – С. 6-16.
59. Матеріали державного науково-методологічного комітету // Путь просвещения. – № 56: дод. 1 – 28. – Х. Наркомос УСРР, 1925. – 28 с.
60. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941) / О. Михайлов. – К., 1963.– С. 89.
61. Михайлов О.О. Керівництво КП(б)У / О.О. Михайлов // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 5. – С. 141.

62. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / О. Музиченко // ВУШ. – 1918-1919. – № 8/9. С. 85-89.
63. На Всеукраїнском партійном совещании по школьному строительству // Пролетарий. – 1935. – 11 марта.
64. Навчальні плани на 1930/1931 шкільний рік для шкіл з українською викладовою мовою. – 1933. – № 5. – С. 50-60.
65. Наказ наркома освіти Затонського «Про здійснення постанови ЦК ВКП(б) від 4 квітня 1936 р. «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів» (№ 414 – від 10 липня 1936 р.) // Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1936. – № 18. – С. 6-7.
66. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: (1917-1967): монографія / А.Д. Бондар, О.Г. Дзевєрін, Б.С. Кобзар. – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
67. Ніколаєнко В.Ю. Розвиток народної освіти в Українській РСР у першій п'ятирічці / В.Ю. Ніколаєнко // Радянська школа. – 1957. – №10. – С. 33 – 34.
68. О всеобщем обязательном начальном обучении : постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1930 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании : сб. документов за 1917-1947 гг. – Вып. 1. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. – С. 97-100.
69. О мероприятиях по выполнению постановления ЦК ВКП(б) и НК РКИ о снабжении учителей и их семей // Бюллетень Народного Комисариата Просвещения. – 1932. – № 72. – С. 936.
70. О повышении квалификации учителей // Культурное строительство в Украинской РСР. – С. 648-649.
71. О реализации решений ЦК ВКП(б) о начальной и средней школе. – М., 1932. – С. 28-29.
72. О смотре курса краткосрочной подготовки учителей // Бюллетень Народного Комисариата по Просвещению РСФСР. – 1932. – № 31. – С. 10.
73. О ходе всеобщего обучения : постановление ЦК ВКП(б) от 21 февр. 1931 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Со-

- ветского правительства о народном образовании : сборник документов за 1917-1947 гг. — Вып. 1. — С. 105-106.
74. Об учебных программах и режимах в начальной и средней школе: Постановление ЦК ВКП(б) от 25 августа 1932 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сборник документов за 1917-1947 гг. Вып. 1. — С. 164.
75. Обращение ВЦИК ко всем органам Советской власти, ко всем общественным организациям и ко всем трудящимся республики // Народное просвещение, — 1923. — № 3. — С. 36.
76. Огієнко І. Національна культура й наші завдання / І. Огієнко // Наша Культура. — 1935. — № 1. — С. 3.
77. Освіта в Радянській Україні / пер. з англ. мови з доп. і дод. — Торонто: Petter Martin Associates, 1970. — С. 14.
78. Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна Українська Школа. — 1918 / 19. — №8 — 9. — С. 69.
79. Паначин Ф.Г. Управление просвещением в СССР: организационно-педагогические аспекты руководства и управления системой народного образования / Ф.Г. Паначин. — М.: Просвещение, 1977. — 208 с.
80. Петрунін І.Є. З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленінського декрету про ліквідацію неписьменності // Український історичний журнал. — 1970. — № 1. — С. 49.
81. Петрунін І.Є. Національні процеси в Україні : історія і сучасність / І.Є. Петрунін // Український історичний журнал. — 1970. — № 1. — С. 57-58.
82. Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918-1920 рр.): дис. ... кандидата іст. наук.: 07.00.01 / Пижик Андрій Миколайович. — К., 1998. — 196 с.
83. Підготовка і виховання учительських кадрів за часів радянської влади в Україні (1917-1937 рр.) — К. : Лебідь, 2001. — 384 с.
84. Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні: Резолюція об'єданого Пленуму ЦК

- і ЦК КП(б)У, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. – 1933. – № 8-9. – С. 271.
85. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун – Луганськ: Изд. Восточнoукраинского гос. ун-та, 1995. – 200 с.
86. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан народної освіти на Україні // Шлях освіти. – 1927. – № 1 (57). – С. 139-142.
87. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 34. – С. 2-4.
88. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 9 квітня 1935 р. «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам» // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1936. – № 45-46. – С. 27.
89. Постанова РНК УСРР від 26 жовт. 1932 року «Про перебіг шкільного будівництва» // Бюлетень НКО. – 1932. – № 54. – С. 1.
90. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К.: Друкар, 1920. – 127 с.
91. Постишев П.П. Советская Украина на новом подъеме : политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У 20 янв. 1934 г. / П.П. Постишев. – К., 1934. – С. 87.
92. Потапова Л.В. Развитие национальной школы в Украине (1917-1933): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. / Потапова Лариса Володимирівна. – К., 1998. – 153 с.
93. Присяжнюк К.Ф. Новый этап в развитии радянської школи на Україні / К.Ф. Присяжнюк. – К.: Рад. шк., 1996. – 155 с.
94. Про виплату зарплати вчителям // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 1 квіт.
95. Про завдання й систему підвищення кваліфікації педагогічних працівників політехнічної школи від 11 листопада 1932 р. // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1932. – № 47-48. – С. 2.
96. Про загальне обов'язкове початкове навчання. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 // За загальне навчання: зб.

- директив та інструкцій. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – Вип. I. – 56 с.
97. Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ : декрет РНК УСРР від 27 лип. 1923 р. // Збірник Узакошень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1923. – № 29. – С. 896-900.
  98. Про заходи до ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР : постанова ВУЦ ВК і РНК УСРР від 3 лип. 1929 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти. – 1929. – № 28. – С. 9-22.
  99. Про підручники : постанова Наркома НКО т. Скрипника від 10 січ. 1933 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1933. – № 10. – С. 132.
  100. Про поліпшення матеріального становища працівників освіти на селі: постанова ЦВК і РНК СРСР від 3 серпня 1930 р. // Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УСРР. – 1930. – № 4. – С. 15.
  101. Про постачання вчителю // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1932. – № 45-46. – С. 270.
  102. Про систему підвищення кваліфікації кадрів народної освіти: постанова від 19 грудня 1930 року // Ком. освіта. – 1930. – № 10. – С. 36-38.
  103. Програма школи – на широке обговорення // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». – 1929. – 30 січ. (№4/5) – С. 1.
  104. Проскура О. В. Софія Русова – талановита дочка України // Початкова школа. – 1993. – № 3. С. 44-46.
  105. Протоколи Пленуму II з'їзду делегатів Всеукраїнської вчительської спілки 15–18 січ. 1919 р. Денне засідання // Вільна Українська Школа. – 1918/19. – № 5-6. – С. 10-14.
  106. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. / ред.: М.П. Ким, Л.В. Иванова, Ф.И. Шаронова. – М.: Наука, 1985. – 231 с.
  107. Развитие народного образования УССР: справ. материалы / ред. В.В. Лисица. – К.: Рад. шк., 1977. – 32 с.

108. Рання історія Академії наук України (1918-1921 рр.) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К., 1993. – С. 6-100.
109. Редько Ф.А. До нових перемог / Ф.А. Редько // Ком. освіта. – 1939. – №10. – С. 27.
110. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) / відп. ред. М.Д. Ярмаченко. – К.: Рад. школа, 1991. – 381 с.
111. Розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні // Вісн. УНР. – Вінниця, 1920. – 19 грудня. (ч. 10). – С. 2.
112. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – К.: Держ. видав-во України, 1927. – 126 с.
113. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С.Сірополко. – Л.: Держ. видав-во України, 1937. – 174 с.
114. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1934. – С. 114-115.
115. Сірополко Степан Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
116. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с.
117. Скрипник М.О. Завдання культурного будівництва на Україні: доповідь на X з'їзді КП(б)У / М.О. Скрипник. – Т. 2. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 109.
118. Скрипник М.О. Загальне навчання та політехнізація шкіл / М.О. Скрипник // Ком. освіта. – 1931. – № 2/3. – С. 6-24.
119. Скрипник М.О. Реконструкція країни і перебудова школи. – Харків: Радянська школа, 1932. – С. 60.
120. Скрипник М. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР: доповідь на Всесоюзній партійній нараді 27 квіт. 1930 р. / М. Скрипник. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 412-420.
121. Скрипник М.О. Завдання культурного будівництва на Україні: доповідь на X з'їзді КП(б)У / М.О. Скрипник. – Т. 2. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 109.

122. Скуратівський Д. Освіта в системі соціалістичного будівництва / Д. Скуратівський // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». – 1931. – 10 жовт. (№ 41). – С. 6-8.
123. Собчинська М.М. Реформа школи в Українській Народній Республіці // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Т. 1. – С. 149.
124. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний: пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1933. – 720 с.
125. Телячий Ю.В. Роль В.П. Науменка в реформуванні системи управління освітою в Українській Державі (1918 р.). – С. 336.
126. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Телячий Юрій Васильович. – К., 2000. – 209 с.
127. Ткачук П.Д. Развитие народного образования в Украинской ССР в годы второй пятилетки (1933-1937 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. – К., 1983. – С. 17-18.
128. Удалов О.Ф. Взаимосвязи централизации и децентрализации в системе управления / О.Ф. Удалов // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. – 2002. – №1. – С.256-261.
129. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2 кн. / за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с; – Кн. 2. – 552с.
130. Філіпов О.М. Розв'язання проблеми учительських кадрів у період першої п'ятирічки / О.М. Філіпов // Наукові праці з історії КНРС. – К., 1965. – Вип. 5. – С. 99.
131. Фоменко М.Ф. Школа на шляху перебудови / М.Ф. Фоменко // Рад. шк. – 1986. – № 8. – С. 3-13.
132. Холодний П. Єдина школа / П. Холодний // Вісник педагогічно- професійного з'їзду. – 1917. – 14 серп.

133. Хоменко Г.С. Здійснення загального обов'язкового навчання / Г.С. Хоменко // Ком. освіта. – 1938. – № 7. – С. 28-32.
134. Шарпатий В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927-1933 рр.): Дис. ... канд.. іст. наук: 07.02.02. / Шарпатий В.Г. – Київ, 1994. – 184 с.
135. Ясніцький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1920–1932 рр.) / Г. І. Ясніцький. – К.: Рад. шк., 1965. – С. 150-195.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

136. Анкета до збору статистичних відомостей для нижчих початкових шкіл // Ф. 2581, оп. 1, спр. 50, арк. 7.
137. Вимітка з постанови засідань Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 14 (Закони й постанови ЦР по освіті та законопроекти, складені секретарем освіти (вересень 1917 – 23 квітня 1918), 196 арк.), арк. 10.
138. Директива щодо запровадження закону про обов'язкове безплатне початкове навчання // Ф. 2582, оп. 1, спр. 128, арк. 1–2 зв.
139. Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб. (26 січня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 36.
140. Законопроект про управління освітою в Українській Народній Республіці // Ф. 3704, оп. 1, спр. 94, арк. 79-86.
141. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 875, 5 арк.
142. Звіт про роботу Наркомосу УСРР за 1922–1923 рр. // Ф. 166, оп. 3, спр. 24, 199 арк.
143. Коротка записка про діяльність МНО з 12 травня до 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 1-2.

144. Коротка записка про діяльність МНО з 12 травня до 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 98.
145. Постанова про утворення тимчасових курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл (3 березня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 60-66.
146. Протокол № 11 1918 р. засідання комісії по підготовці проекту закону шкільного управління в Україні під керівництвом В. П. Науменка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 93, арк. 61.
147. Сірополко С. Школа та освіта на Україні від другої половини ХІХ ст. // Ф. 4433, оп. 1, спр. 3, арк. 1-7.
148. Циркулярне розпорядження МНО про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул (звання) учителів початкових шкіл від 7 вересня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 24.
149. Циркулярне розпорядження МНО про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул (звання) учителів початкових шкіл від 7 верес. 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 24.

Центральний державний історичний архів у Києві

150. Закон про зведення до одного типу різнорідних НПШ, зміни їх штатів і збільшення державної допомоги // Ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 73.
151. Матеріали до II і III Всеукраїнських нарад по освіті. Тези доповідей, статті та ін. (10 березня – 2 червня 1921) // Ф. 166, оп. 1, спр. 937, 236 арк.

Навчальне видання

Лебідь Інна Юхимівна

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

**Змістовий модуль:
ПОЧАТКОВА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА УКРАЇНИ
В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)**

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 31.08.2015. Формат 60x84/16.
Гарнітура Newton. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 7,93.
Наклад 300 прим. Зам. № 488.

Видавець та виготовлювач
ТОВ «Друкарня «Рута»
(свідоцтво Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел.: (03849) 4 22 50, drukruta@ukr.net